

AZ URÁLI NYELVEK TESTRÉSZNEVEIRŐL
PhD-ÉRTEKEZÉS

Sipőcz Katalin
Szegedi Tudományegyetem
2000

TARTALOM

Bevezetés	4
1.1 A lexikai mezők kontrasztív vizsgálatáról	7
<i>1.1.1 A mezőelmélet</i>	<i>7</i>
<i>1.1.2 Kognitív univerzalizmus</i>	<i>9</i>
<i>1.1.3 Komponenses analízis és prototípus-szemantika</i>	<i>11</i>
<i>1.1.4 Szemantikai primitívumok és univerzálék</i>	<i>14</i>
1.2 A testrésznevek lexikai csoportjának kontrasztív vizsgálatáról	15
1.3 A térbeli érzékelés nyelvi kifejeződése	17
1.4 A testrésznév-terminológia lexikai struktúrája	23
<i>1.4.1 Hiponímia, taxonómia</i>	<i>23</i>
<i>1.4.2 Meronómia</i>	<i>25</i>
<i>1.4.3 Meronómia és taxonómia</i>	<i>30</i>
<i>1.4.4 A testrésznév-meronómia</i>	<i>34</i>
1.5 A testrészek elnevezésének jellemzői	35
1.6 A testrésznevek szemantikai és morfológiai típusai	37
<i>1.6.1 A testrésznevek jelentéskiterjedése</i>	<i>37</i>
<i>1.6.2 A testrésznevek morfológiai típusai</i>	<i>40</i>
1.7 Alapszint, alapterminusok és a testrésznevek	41
<i>1.7.1 Alapkategóriák – alapterminusok</i>	<i>41</i>
<i>1.7.2 Testrésznevek – alapterminusok</i>	<i>44</i>
1.8 A testrésznevek lexiko-szemantikai univerzáléi	49
<i>1.8.1 Univerzálék E. S. Andersen kutatásai alapján</i>	<i>49</i>
<i>1.8.2 Szemantikai változások a testrésznevek csoportjában</i>	<i>52</i>

2. Test	57
2.1 A test fogalmának lexikai megjelenése	57
2.2 A 'test' élő – élettelen disztinkciója az uráli nyelvekben	59
<i>2.2.1 A balti-finn nyelvek</i>	<i>60</i>
<i>2.2.2 A magyar nyelv</i>	<i>62</i>
<i>2.2.3 A volgai és a permi nyelvek</i>	<i>63</i>
<i>2.2.4 Az obi-ugor nyelvek</i>	<i>66</i>
2.3 A 'test' élő – élettelen oppozíciója az alapnyelvben	70
2.4 A 'test' – 'törzs' poliszémia	72
<i>2.4.1 A magyar nyelv</i>	<i>75</i>
<i>2.4.2 A balti-finn nyelvek</i>	<i>77</i>
<i>2.4.3 A volgai és a permi nyelvek</i>	<i>79</i>
<i>2.4.4 Az obi-ugor nyelvek</i>	<i>82</i>
2.5 Összegzés	84
3. Az ujjak elnevezései	85
3.1 A végtagok és részeinek kategorizálódása az uráli nyelvekben	86
3.2 A 'hüvelykujj'	89
3.3 A többi ujj elnevezései	92
<i>3.3.1 Funkción alapuló ujjnevek</i>	<i>92</i>
<i>3.3.1.1 Gyűrűsujj – névtelen ujj</i>	<i>94</i>
<i>3.3.2 Az ujj elhelyezkedésén alapuló ujjnevek</i>	<i>96</i>
<i>3.3.3 Az ujj alakján alapuló ujjnevek</i>	<i>97</i>
Befejezés	101
Mellékletek	105
Irodalomjegyzék	119
English Summary	126

Bevezetés

Tanulmányom az uráli nyelvek testrészneveinek szemantikai jellemzőit vizsgálja. Szószemantikai jellegű vizsgálataim előzménye egyetemi doktori értekezésem volt, amelyben a vogul nyelv színnévrendszerét elemeztem (Sipőcz 1992). Akkori munkám során kezdtem el foglalkozni azzal, hogy egy adott szóképzleti terület miképpen jelenik meg egy-egy nyelvben, a benne szereplő lexémák milyen lexikai struktúrát alkotnak, és mindez milyen egyező illetve eltérő vonásokat mutathat más nyelvekkel összevetve. A vogul színnevekről írt dolgozatom egy nyelvet vizsgál, de a tipológiai háttér ismertetése és alkalmazása során más rokon és nem rokon nyelvek színnévrendszerére is kitekint. Nyelvtörténeti érdeklődésemnek megfelelően a szinkron nyelvi elemzés mellett értekezésemben jelentős szerepet játszott a nyelvtörténeti háttér vizsgálata, a színnevek etimológiai elemzése, a tipológiai kutatási eredmények diakron alkalmazása.

A színnevek után érdeklődésem a szóképzlet egy másik területe, a testrészek elnevezései felé fordult. Kontrasztív nézőpontból hasonló vonások jellemzik ezt a lexikai csoportot is: a színmező és az emberi test nyelvi tagolása és lexikális megjelenése a különböző nyelvekben eltérő módon megy végbe, de alapvetően azonos strukturális elvek alapján épülnek fel az adott szómezők, vagy azok bizonyos részterületei. Jelen vizsgálataim a színnevesekkel ellentétben nem egy nyelvre koncentrálnak, erősebben összehasonlító jellegűek. Meglehetősen részletesen elemzem a testrésznevek lexikai szemantikai jellemzőit, ez dolgozatomnak közel a felét teszi ki.

Ezt azért tartottam szükségesnek, mivel az ezzel a témával foglalkozó tanulmányokban az általános nyelvészeti háttérnek csupán egy-egy része, szelete szerepel. Az elméleti rész szakkifejezéseinek magyarra fordítását, illetve az idegen szavak magyar helyesírásnak való megfeleltetését sok esetben nekem kellett elvégezni, mivel a téma szakirodalmi főképpen angol nyelvű. Ez az oka annak, hogy némely esetben a magyarra fordított terminusok mellett zárójelben megadom az angol nyelvű eredetét is. A testrésznevek szemantikájára vonatkozó szakirodalom kínálta tipológiai háttérnek megfelelően gyakran hivatkozom nem uráli nyelvekre, de saját vizsgálataim a rokon nyelvekre korlátozódnak. Nyelvi ismereteim és a felhasználható források azonban több esetben szerepet játszanak abban, hogy egy-egy nyelv adatainak, nyelvjárási megfeleléseinek összegyűjtése, illetve elemzése nagyobb súllyal szerepel. A finn adatok összegyűjtését és értelmezését megkönnyítette a bőséges szakirodalmi háttér. A mordvin adatok esetében a tanszékünkön működő erza anyanyelvű lektorok nyújtottak segítséget. A votják nyelvénél egy szakdolgozatra támaszkodhattam, amely anyanyelvi informátorok adatai alapján elemzi a testrészneveket. Továbbá, mindkét obi-ugor nyelv esetében lehetőségem volt anyanyelvi adatközlőkkel dolgoznom. E nyelvek mellett természetes módon még a magyar nyelv adatai szerepelnek hangsúlyosabban. Mindebből következik, hogy „mostohábban bántam” a finnen kívüli balti-finn nyelvekkel, a cseremisszel és a szamojéd nyelvekkel. (A zürjén adatok a permi nyelveken belüli szorosabb összefüggéseknek köszönhetően jobban szerepelnek.)

Az olyan kutatásoknál, amelyek egy adott szemantikai területre irányulnak, az egyik legelső és legalapvetőbb probléma a szemantikai mező behatárolása, a vizsgálandó lexémák számbavétele. Tanulmányomban azokat a testrészneveket vizsgálom, amelyek ún. külső testrészeket neveznek meg és a test szegmentális felosztásán alapulnak (részletesebben ld. 1.4.4). Az idetartozó elnevezések mindegyikének részletes szemantikai elemzésére azonban nem vállalkoztam, így tanulmányomban nem csupán egy-egy nyelv kap nagyobb hangsúlyt, hanem egy-egy

testrésznév is. Az elemzett testrésznevek kiválasztását azok szemantikai „érdekessége” befolyásolta. A testrésznevek meglehetősen gyakori példái a lexikai kutatásoknak, a világ legkülönbözőbb nyelveiben vizsgálták már e szókészleti terület felépítésének szemantikai jellemzőit. E kutatási eredmények egyfajta alapot adnak az én vizsgálataimhoz is. Céloom a vizsgált szavak szinkron és diakron szempontú elemzése, és a tárgyalt szómező lexikai struktúrájában elfoglalt helyzetük tanulmányozása.

Úgy vélem, vizsgálataim az eddigi kutatásokat olyan nyelvek anyagával gazdagítják, amelyek azokban meglehetősen hiányosan szerepeltek, hiszen a „nagyobb” uráli nyelvek (magyar, finn, észt) kivételével tipológiai jellegű szemantikai tanulmányokban rokon nyelveink legfeljebb csak elvétve fordulnak elő. S ha mégis, e nyelvek hiányos ismerete, illetve a források egyoldalú felhasználása nem egy esetben rokon nyelveinkkel kapcsolatban téves következtetésre vezetett (ld. 3.1).

1.1 A lexikai mezők kontrasztív vizsgálatáról

1. 1.1 A mezőelmélet

A testrészek elnevezése a szókészletben egy többé-kevésbé jól körülhatárolható lexikai csoportot, egy lexikai mezőt alkot. Ez utóbbi elnevezést az ún. mezőelmélet megalkotói, svájci és német nyelvészek (Ipsen, Jolles, Porzig, Trier) vezették be századunk 20-30-as éveiben. Bizonyos fogalmi köröket már korábban is vizsgáltak strukturális szempontból. Például Meyer 1910-ben a katonai rangok eknevezéseit vizsgálta, és megállapította, hogy ezek jelentése a rendszer többi tagjának jelentésétől függ. Meyer a jelentésrendszer (Bedeutungssystem) elnevezést használta. A mezőt - mint nyelvészeti szakkifejezést - először Ipsen használta a jelentésmező (Bedeutungsfeld) összetételben. Az irányzat legjelentősebb képviselője Jost Trier volt, aki a német intellektuális terminusokról írt monográfiájában fejtette ki elméletét (1931). Az elmélet gyökerei egészen a 19. századig nyúlnak vissza, Humboldt tanaiig, és ötvöződik benne Saussure néhány strukturalista elve is. (Lyons 1969: 429-434, 1977: 250-261, Sipőcz 1994: 12-16)

A mezőelmélet központi terminusai a szómező (Wortfeld) és a fogalmi mező (Sinnfeld). A szavak rendezett részhalmazokat - szómezőket - alkotnak, amelyek a megfelelő fogalmi mezőknek felelnek meg. Minden szó egy adott szómezőben a megfelelő fogalmi mező egy-egy részterületét képviseli, és maga is további egységekre bomlik. A szavak a mező többi szavához való viszonyuk alapján kapják meg a jelentésüket. E mezők nem elszigetelt egységek, magasabb rendű szómezőkké formálódnak, míg végül felölelik az egész szókészletet. Elméletét Trier történeti vizsgálatokkal igyekezett bebizonyítani. (A fentebb említett művében a tudás és értelem fogalmi mezőjét vizsgálta meg, és összehasonlította e mező szerkezetét a 13. század eleji és a 13. század végi német nyelvben.) Felismerte, hogy egy nyelv története

folyamán bizonyos lexémák eltűnnek, míg más, új lexémák megjelennek, és mindez bonyolult változásokat idézhet elő az adott lexémát tartalmazó szómező struktúrájában. A változás a fogalmi mezőben megy végbe, ehhez alkalmazkodik a megfelelő szómező. Az egyes szavak jelentésváltozását úgy kell vizsgálni, hogy a szókészlet szerkezetében történő változásokat is figyelembe kell venni. Trier ily módon szakított a korabeli történeti nyelvészet módszerével, amely szerint a szavakat egymástól elszigetelve tanulmányozták, mindig csupán egy-egy szó jelentésfejlődését írták le.

Trier elméletét a későbbiekben sok kritika érte (vö. 1.1.3), azonban későbbi hatása és tudományos utóélete elvitathatatlan, alapvető jelentőségű például a Sapir-Whorf hipotézis kidolgozásában.

A lexikai mezőkre irányuló kutatásokra kezdetben a relativizmus volt jellemző. Ez meghatározta a nyelvészek vizsgálati módszereit és következtetéseit is. A legtöbb vizsgálat egy kiválasztott szemantikai területet elemzett (például rokonsági terminusok, színnevek), és ezt a lexikai csoportot hasonlította össze több nyelvben. A hangsúly az eltérések bemutatásán és magyarázatán volt. S a cél valójában annak igazolása volt, hogy a világegyetem szemantikai feltérképezése a nyelvekben önkényes, így a szókészlet egyes területei a különböző nyelvekben eltérő módon kategorizálódhatnak.

Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban sok esetben cáfolták a korábbi megállapításokat. A funkcionális irányzatok megerősödése a nyelvészetben, a kognitív nyelvészet létrejötte és a Greenberg-féle univerzálé-kutatások kiszélesedése a diakron szemantikai vizsgálatok fellendülését eredményezték. A korábbi – még újgrammatikus gyökerekre visszavezethető – felfogással ellentétben bebizonyosodott, hogy a szemantikai változások nem kaotikusak, és számos szemantikai mezőről derült ki, hogy annak felépítése egyáltalán nem „önkényes”, hanem kimondottan rendezett, és a strukturálódási elvek a különféle nyelvekben megegyeznek. Ezek az egyezések azonban nem a nyelvek felszíni struktúrájában jelentkeznek, a „felszínen” éppen az eltérések a dominánsak, hiszen ezek az eltérések voltak azok, amelyek elindították az ilyen irányú

nyelvészeti vizsgálódásokat. Minderre klasszikus példa a színnevek csoportja, amely talán a legjellemzőbb és leggyakoribb példája volt a nyelvi és kulturális relativizmusnak. Valóban, különböző nyelveket összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy azok eltérő számú színnevekkel rendelkeznek, és a színnevek közötti határok is eltérnek, azaz az egyes elnevezések jelentéskiterjedése nyelvenként más és más (ld. például Gleason 1961: 4). A színnevek relativizmusának „klasszikus” felfogása szerint a különböző nyelveket beszélők eltérő színnévrendszereket használnak, s ebből következően eltérő módon tagolják a színvilágot. Ezt a felfogást erősítik olyan kísérleti eredmények, amelyek szerint a beszélők gyakrabban keverik össze azokat a színárnyalatokat, amelyek a nyelvükben közös elnevezéssel rendelkeznek. A zuni indián nyelvben például a sárgának és a narancssárgának nincs külön neve, és a kísérletek során a zuni nyelvet beszélők könnyebben tévesztették össze e színeket, mint más, külön elnevezéssel bíró színeket, vagy mint más, olyan nyelv beszélői, amelyben e két szín külön névvel rendelkezik. További kísérletek a színnevek kódolhatóságára és kommunikálhatóságára irányultak, s ezek a relativizmus egyfajta enyhített változatát támasztották alá. (Pléh 1999: 70) Berlin és Kay jól ismert kutatásai azonban arra hívták fel a figyelmet, hogy a színnevek kialakulása és e lexikai mező strukturalizálódása a világ nyelveiben azonos mintát követ (Berlin – Kay 1969).

1.1.2 Kognitív univerzalizmus

Az utóbbi időben számos olyan tanulmány látott napvilágot, amelyben a szemantikai változások okait kognitív és neurofiziológiai folyamatokra vagy akár az emberi agy felépítésére vezetik vissza (vö. Wilkins 1996: 266). Megállapítható, hogy napjainkban a lexikológia szintjén végzett kontrasztív kutatásokban jellemző tendencia annak vizsgálata, hogy a szókészletben milyen módon és milyen mértékben

tükröződnek az emberi érzékelés egyetemes tulajdonságai. Ez a vizsgálati elv, melyet nevezhetünk kognitív univerzalizmusnak (Kenesei 1989: 257), nem a tárgyi és kulturális környezet eltéréseire koncentrál, hanem a nyelvi és perceptuális kategóriák összefüggéseire. Pléh Csaba egyenesen kognitív forradalomról beszél, mely általános kutatási hangulatként jelentkezett, és az univerzális felfogás előtérbe kerülését eredményezte (Pléh 1999: 75).

A lexikalizáció és az érzékelés kapcsolatára szemléltető példaként ismét a színneveket hozom fel. Az informátorokkal végzett kísérletek kimutatták, hogy például a *piros* színnév fókuszra a vér színével, a *kéké* a tiszta égboltéval, a *zöldé* a flóra legjellemzőbb színárnyalatával egyezik. Mindez jól tükröződik a motivált színnevek nyelvi megformálásában: például a vogulban a pirost jelölő színnév (*wiγar*) jelentése 'vér', a kéké (*atarχari*) 'égszínű', a zöldé (*ñārpum ospa*) 'friss fűszínű'. Könnyen elképzelhető, hogy ilyen természetes alap az érzékelésben közös mintákat hozhat létre egymástól független nyelvek szemantikai struktúrájában. (Chafe 1970: 82) Más irányú kísérletek pedig arra az eredményre jutottak, hogy a színnevezés általános vonásai neurofiziológiai folyamatok következményei, így e terminusok biológiai alapú szemantikai univerzáléknak tekinthetők¹.

A testrésznevek lexikai mezőjében fellelhető azonos strukturálódási elvek is részben az ember térbeli tájékozódásának közös jegyeire vezethetők vissza (részletesebben ld. 1.3). Egyértelmű kapcsolatokat az érzékelés és a nyelvi kifejezés között a szókészletnek csak kisebb hányadán találhatunk, de lexikai-szemantikai univerzálék bármely területen létrejöhetnek, hiszen ezek kialakulását azon elvek határozzák meg, amelyek szerint az ember osztályozza és fogalmi ismeretökké szervezi információit. És ez bizonyos mértékig független a nyelvtől, a kultúrától és a környezettől.

---

¹ Kay és McDaniel elmélete szerint az emberi szemben található színérzékelő csapsejtek határozzák meg azt, hogy mely színfogalmak lexikalizálódnak először a nyelvekben (Kay-McDaniel 1978:611).

1.1.3 Komponenses analízis és prototípus-szemantika

A mezőelméletet ért kritikák elsősorban a következőkre hívták fel a figyelmet:

(1) Bizonyos szókészleti területek (például színnevek) jobban alkalmasak ilyen szempontú vizsgálatokra, mint más - kevésbé „konkrét” - szemantikai mezők, ahol a határok elmosódóak a szomszédos jelentésterületek felé. (2) Az egész szókészlet vizsgálatára az elmélet nem használható, mivel a mezők a lexikai állomány egy részét szabadon hagyják, míg sok esetben átfedik egymást. Egy-egy szó számtalan szemantikai mezőbe tartozhat, hiszen az emberi tudat többféle módon összekapcsolhat lexémákat. A szóasszociációs vizsgálatok szerint a legáltalánosabb a koordinációs kapcsolás (például *piros - fehér, kéz - láb*), utána következik a kollokációs (például *csillogó fehér, gyors láb*), ritkább a szuperordináció (például *fehér - szín, láb - test*), és legritkább a szinonima hozzákapcsolása a szóhoz. A szótévesztési és affázias vizsgálatok is alátámasztják mindezt: a hibázásoknál leggyakrabban a koordinációs kapcsolatok szerepelnek. Egy testrészneveket vizsgáló kísérletben például a 32 hibázóból 28 más testrésznevet említett (például a *váll* helyett *könyököt* stb.), és csak 4 esetben fordult elő, hogy nem testrésznév szerepelt a hibában. (Aitchison 1994: 82-99)

A szemantikai mezők átfedéseit próbálta „feltérképezni” az ún. komponenses analízis. Az elmélet feltételezte, hogy a szójelentés megadható a szó szemantikai komponenseivel, és a különféle lexémák azonos komponensei a felelősek egy-egy lexikai mező kialakulásáért. Így például közös mezőbe kerülhetnek az angol *cow*, *tigress* és *princess* szavak, mivel mind rendelkeznek a [FEMALE] komponenssel. (Aitchison 1987: 88-89) Ez az elmélet sem alkalmazható azonban az egész szókészlet esetében, a legtöbb szónál a jelentés lényegi része ily módon nem írható le. A komponenses analízis gyakran említett példája az *agglegény* szó, ahol a [NŐTLEN] [FELNŐTT] [FÉRFI] komponensek egyértelműen meghatározzák a szó jelentését. Azonban a komponensek közül a [FELNŐTT] jelentését már nem tudnánk ilyen

egyszerűen leírni. Egy harminc éves ember felnőtt, de egy tizennyolc évest annak tekinthetünk-e? Ez elvezet bennünket a prototipikalitás kérdéséhez.

A prototípus-szemantika (Aitchison 1994: 51-63) Eleanor Rosch és munkatársai kognitív pszichológiai kutatásaitól ösztönözve jött létre, és éppen a fent vázolt probléma megoldására vállalkozott. A dolgok, jelenségek halmazában vannak tipikus példák, melyeket a kevésbé tipikusokkal ellentétben mindenki könnyen azonosít, és elhelyez az adott kategóriában. Például az ágy tipikusabb bútor, mint a zongora, mivel ez utóbbit az emberek jellemzően inkább más kategóriákba (hangszerek) sorolják. Az ágy a bútor tipikus jegyei közül többel rendelkezik, mint a zongora. A tipikus jegyek önmagukban is strukturáltak, együttes előfordulásuk nem esetleges (példánknál maradva, ami bútor, annak jellemző alakja, funkciója, anyaga stb. van).

Rosch megkülönböztet biológiai alapú prototípusokat és szemantikai prototípusokat. Az előbbiek esetében nem csupán a kategorizálás egyetemes, hanem maga a kategóriák tartalma is. Ilyenek a különféle perceptuális esetek, mint például a formák vagy a színek. Szemantikai kategóriáknál több különböző tényező együttese (például gyakoriság, kontrasztra törekvés, megjegyezhetőség stb.) határozza meg a prototípusalkotás folyamatát (vö. Pléh 1999: 60-61)².

Milyen módon alkalmazhatók ezek a kutatási eredmények a nyelvészetben? A prototípus-szemantika szerint a szavak jelentését ún. tipikalitási feltételekkel írhatjuk le, és ezzel a jelentés belső struktúrája pontosabban körvonalazódik, mint például a komponenciális analízis merev szemantikai komponenseivel. Ily módon az elmélet egyesíti a kategóriák viszonylagos lazaságát azok belső szerkesztettségével. Egyesíti tehát a kategóriába sorolás két hagyományos felfogását; a (1) klasszikus vagy arisztotelészi fogalomalkotást, amely szerint a kategóriák világos határokkal rendelkeznek, és a kategóriába tartozás igen-nem kérdése, továbbá a (2) wittgensteini

---

² A szemantikai és a biológiai prototípusok elkülönítése párhuzamba állítható az antropológiai nyelvészet ún. nomenklátúra-klasszifikáció, illetve percepciók klasszifikáció felosztásával (vö. Brown 1976: 400), sőt távolabbi kapcsolatot mutat Chomsky formális és szubsztantív univerzáléival (vö. Chomsky 1965: 27-30).

tradíciót, amely szerint a kategóriák határai bizonytalanok, és a hozzájuk tartozást több szempont határozza meg, s ez utóbbit szemlélteti Wittgenstein híres „családi hasonlóság” hasonlata. (Pléh 1999: 54-55) Az előzőekből következően a prototípus-szemantika kezelni tudja azt a jelenséget, hogy a szavak kategóriába tartozása fokozatos, és nem „igen-nem” kérdése, azaz a szókészletben a szavak elmosódó határu ún. fuzzy halmazokat alkotnak (Ezen a ponton a prototípus-elmélet kapcsolódik a fuzzy halmazelmülethez³. Fuzzy típusú jelenségeket figyelhetünk meg a szavak jelentés-kiterjedésénél is. Részletesebben ld. 1.6.1.) A prototípus-szemantikának is gyengéje, hogy csupán a szókészlet bizonyos területein alkalmazhatjuk eredményesen. A szemantikai jegyekre épülő elemzéssel kiegészítik egymást: ahol a prototípus-szemantika nem használható, ott jól alkalmazhatjuk a komponenses anlizist, és fordítva. (Kiefer 1989: 271) Megjegyzendő azonban, hogy mindezek az elméletek - mint a szószemantikai kutatások általában - a főnévi kategóriák vizsgálatára születtek, kisebb mértékben, de alkalmazhatók a melléknevek, igék elemzésére is. A főbb szófaji kategóriákon túl azonban a szójelentés vizsgálata és leírása még meglehetősen hiányos⁴.

A testrésznevekkel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg a fentiekre vonatkozóan. A testrésznevek koordinációs kapcsolaton alapuló szemantikai mezőt alkotnak. A mező jellegét tekintve konkrét, azaz a tagok konkrét referensekkel, behatárolt fizikai struktúrával rendelkeznek. Más konkrét mezőkhöz hasonlóan a

³ A prototipikalitás és a fuzzy jelenség egymáshoz közel álló fogalmak, de világosan különbözöek. A fuzzy jelleg a fokozatosságot fejezi ki; például egy 50 éves ember nagyobb mértékben tekinthető középkorúnak, mint akár egy 35, vagy akár egy 70 éves. A középkorúság fogalma fokozati skálával mérhető. A prototipikalitás esetén az adott jelenség vagy tagja a kategóriának, vagy nem, fokozatosság csupán a kategórián belül létezik attól függően, hogy a vizsgált jelenség mennyira tipikus tagja a kategóriának. A pingvin is és a veréb is 100%-ig madár, különbség csupán a tipikalitásban van. (Vö. például Lakoff 1986: 43-45.)

⁴ Ezzel kapcsolatban valójában a fogalmak két csoportjára kell felfigyelnünk: (1) a fogalmak egyik (és nagyobb) része a világ dolgaira, tulajdonságaira, cselekvéseikre stb. utal, konceptuális tartalommal bír; (2) a fogalmak másik csoportja viszont inkább ún. procedurális tartalommal jellemezhető, azaz esetükben a fogalom nem tulajdonságoknak, feltételeknek felel meg, hanem inkább egy sor procedúrának (nevezhetjük akár „alkalmazási eljárásnak”). Az első csoport szavai alkalmasak a strukturalista szemantika vizsgálatára, ezzel szemben a második csoporthoz tartozó nyelvi elemek (például névmások, igekötők, kötöszók, határozószók) az említett kutatási módszerrel „elérhetetlenek”. (Vö. Reboul – Moeschler 2000:179-183.)

testrésznevek szemantikai mezője is elég jól behatárolható, de semmiképpen nem olyan egyértelműen, mint például a napok, hónapok elnevezései. (Ilyen típusú zárt mezőt alkotnak a testrészneveken belül például az ujjnevek.) A prototípus-jelenség ezen a szókészleti területen is érvényesül. Vannak testrésznevek, amelyeket minden beszélő testrésznévnek tart (*fej, kar, hát* stb.), viszont más, a testtel kapcsolatban lévő dolgok elnevezései már egyéni megítélés alapján tekintendők testrészneveknek (*köröm, haj, púp* stb.). Norri (1998: 108-9) szerint ezek inkább a testhez kapcsolódó fiziológiai terminusok. Egyértelmű határt az anatómiai és fiziológiai terminusok között azonban nem lehet húzni. Koski (1987a: 35) úgy véli, hogy azokat a testrészneveket tekinthetjük prototipikusabbaknak, amelyek meronom (rész-egész viszonyon alapuló) struktúrájú szómező tagjai, és amelyek tudományos terminusként is használhatók. Eszerint nem prototipikus testrésznév például az *alak* lexéma, amely a legtöbb nyelvben a törzs és a végtagok alkotta vizuális kép megnevezésére szolgál. (Ld. még 1.4.4; 2.4.)

1.1.4 Szemantikai primitívumok és univerzálék

Wierzbicka (1996) szakított azzal a Trier óta általánosan elfogadott strukturalista elvvel, hogy a szavak jelentése a szókészlet más szavainak jelentésétől függ. Véleménye szerint minden egyes szó jelentése szemantikai alapegységekből (*semantic primes*) áll, és ezek segítségével a jelentés egymástól függetlenül is definiálható. A szemantikai alapegységek az emberi alapfogalmak egyetemes készletének megvalósulásai. A fogalmi elemek készletének egyetemességét bizonyítja, hogy bármilyen anyanyelvű ember képes bármilyen idegen nyelvet elsajátítani, és annak a nyelvnek a beszélőit megérteni. Ez az univerzalizmus nem zárja ki a relativizmust: a nyelvekben megvalósuló szemantikai rendszer mindig egyedi és kultúrspecifikus. Közismert, hogy minden nyelvben léteznek olyan szavak, amelyeknek ekvivalense semmilyen más nyelvben nem létezik. (Wierzbicka 1996:13-15)

A fentiek ellenére Wierzbicka elismeri, hogy a szavak jelentésszerkezetének vizsgálatához elengedhetetlen az, hogy más, intuitíve rokon jelentésű szavak jelentéséhez hasonlítsunk (uo: 170). A szókészletben számos átfedés van a szavak jelentésszerkezetében, ezek megállapításához azonban először az egyes szavakat kell definiálni.

Wierzbicka szemantikai primitívumainak egyike éppen a testrésznevek vizsgálata szempontjából kitüntetett szereppel bíró PART:

„PART is a controversial primitive, partly (no pun intended) because many language don't have a word with a range of use similar to that of the English noun *part*, and partly because some language don't seem to have a word for *part* at all.”

(Wierzbicka 1996: 60)

Azok a nyelvek, amelyekből hiányzik a 'rész' jelentésű lexéma, a PART fogalmának kifejezésére más eszközöket használnak fel (például birtokos szerkezetet). (Ld. még: 1.4.2.)

1.2 A testrésznevek lexikai csoportjának kontrasztív vizsgálatáról

A testrésznevek vizsgálatának tagadhatatlan előnye, hogy olyan nyelvi anyagról van szó, amely aránylag könnyen összegyűjthető informátoroktól, és az írott forrásokban is elegendő példát találhatunk e szavak előfordulására. A vizsgálatot könnyíti az a tény is, hogy a testrésznevek esetében a szavak többnyire jól azonosítható denotátummal rendelkeznek. Továbbá ígéretes kutatási terület abból a szempontból is, hogy a terminusok olyan lexikai csoportot alkotnak, amelyet érthető módon kevésbé befolyásolnak kulturális és környezeti tényezők, hisz az emberi test felépítése és a testrészek funkciója mindenütt azonos.

A kontrasztív vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a különböző nyelvek testrészneveinek szemantikai mezője nem ekvivalens. Eltérések akár egyazon nyelv

különböző nyelvjárásainál/nyelvváltozatainál is jelentkeznek. (Csak a tudományos terminusok köre mutatkozik ekvivalensnek nagyobb nyelvi areákon belül is – Koski 1987a: 25.) Az eltérések főképpen az egyes testrészek besorolásánál (a partonomiába szerveződésnél, azaz a szómező struktúrájának lexikális kapcsolatrendszerében), bizonyos testrésznevek jelentésének kiterjedésénél és a szómező differenciálódásánál jelentkeznek. De változatos lehet az elnevezések motivációja és a terminusok nyelvi megformálása is (például melyek a morfológiailag egyszerű elnevezések, melyek a képzéssel, összetétellel vagy komplexebb módon alkotottak).

A felszínen jelentkező változatosság mögött azonban egységes rendezőelvek húzódnak meg egyes részterületeken. Ezek az univerzális vonások következhetnek - éppúgy, mint más szómezőknél - részben az emberi kognitív folyamatok közös sajátosságaiból, de részben abból is, hogy az emberi test esetében a különböző érzékelési lehetőségek száma korlátozott.

„Although languages differ slightly in the way they categorize this domain, there appear to be a number of constancies and a limited set of patterns that characterize this domain for any given language. ....The universal principles of categorization and of nomenclature ....derive from the facility of the human perceptual apparatus to deal with particular attributes (e.g. shape, size, spatial orientation).”

(Andersen 1978: 338)

Az egyetemesnek tűnő egyezések mellett vannak olyanok is, amelyek csak a nyelvek bizonyos csoportjaiban (rokon nyelvekben vagy adott nyelvi areákban) vannak meg. Nehéz lenne válaszolni rá, hogy a testrésznév-terminológia lexikai-szemantikai felépítését a genetikai vagy az areális viszonyok határozzák-e meg jelentősebb mértékben. Mindkettő jelentős tényező. A testrésznevek nagy része az alapszókinszhez tartozik, tehát örökség a rokon nyelvek közös alapnyelvéből. Azonban, ha a rokon nyelvek önálló életük folyamán eltérő nyelvi areákba kerülnek, ezek hatásai nem csupán kölcsönszavakban nyilvánulnak meg, hanem a szemantikai mezők belső felépítésében is. Hisz a szorosabb kapcsolatban élő népek gondolkodásmódja is közeledik

egymáshoz, s ebből következően e népeknél a külvilág érzékelése és nyelvi feltérképezése is sok egyező vonást mutat. A testrésznevek esetében azt látjuk, hogy e szemantikai mező „rész-mezői”, az elnevezések bizonyos csoportjai genetikailag mutatnak egyezéseket, míg mások areális eredetű hasonlóságok.

A testrésznevek szemantikai sajátosságait meglehetősen sok tanulmány vizsgálta már a világ legkülönbözőbb nyelveiben, ezek egy része több nyelvet átfogó, kontrasztív jellegű elemzés (például Andersen 1978, Brown 1976, McClure 1975, Ultan 1975, 1976, Wilkins 1996). Az uráli nyelvek közül csak a finn szerepel ezekben a tanulmányokban Andersen, Brown és Ultan írásaiban. Az uralisztikán belül a testrészneveket gyakran vizsgálták, azonban a vizsgálatok főképpen az etimológiára (ez következik abból a már említett tényből, hogy az elnevezések jelentős része az ősi, ún. alapszókincshez tartozik), a szóképzésre (például Labádi 1991, 1993), illetve e szavak frazeológiai (például Seilenthal 1995, Solovar 1999) és grammatikai szerepére (Suoniemi-Taipale 1996, Ojutkangas 2000) terjednek ki. Átfogó jellegű szemantikai elemzést e szókészleti területen Mauno Koski végzett, aki több tanulmányában a finn testrészneveket és azok szemantikai viszonyait veti össze rokon és nem rokon nyelvek elnevezéseivel (Koski 1978, 1987a, 1987b, 1990, 1992). Megemlítenéd még Senga tanulmánya, amely a láb és részeit megnevező magyar és angol elnevezések kontrasztív vizsgálata (Senga 1987).

1.3 A térbeli érzékelés nyelvi kifejeződése

Az emberi test és részeinek nyelvi megnevezésében és strukturálódásában jelentkező egyetemes vonások részben az emberi érzékelés közös jegyeire vezethetők vissza. Az ember a környezetében előforduló tárgyakat funkciójuk mellett jellemzően

alakjuk, méretük és térbeli elhelyezkedésük alapján csoportosítja⁵. A formák és a tér érzékelése mindig központi területe volt a nyelv és megismerés kapcsolatára irányuló kutatásoknak. Ez a terület nem csupán a lexikológia, hanem a grammatika szintjén is alkalmas a vizsgálódásra, hiszen a téri viszonyok kifejezése a grammatikai rendszerek sajátja is⁶. A gyermeknyelvre irányuló vizsgálatok is gyakran vizsgálják a térviszonyok és a formák nyelvi megjelenését. E vizsgálatok szerint a gyermekek az őket körülvevő tárgyakat legkönnyebben alakjuk szerint csoportosítják, és az osztályozásnál (csoportokba rendezésnél) feltűnő a kerek és hosszú formák dominanciája (vö. Andersen 1978: 342-344).

Továbbá jellemző, hogy a gyerekek figyelme inkább a kiterjedéssel rendelkező tárgyak felé irányul, s ezek neveit is korábban sajátítják el. Ezt egyéb nyelvi vonások is megerősítik. Ismeretes, hogy a térbeli kiterjedést kifejező szavak zöme párba rendezhető (*magas/alacsony, széles/keskeny* stb.), és a párokon belül a tagok jellemezhetők a jelölt - jelöletlen oppozícióval. (Greenberg 1966: 52-53) A jelöletlen tagok - melyek nyelvi jellemzője lehet például a morfémius egység, a kontextuális neutralizáció⁷ - a kiterjedés meglétét kifejező lexémák (*magas, széles*), hiszen az általuk kifejezett minőségek az emberi érzékelés számára feltűnőbbek és „alapabbak”.

---

⁵ Egy, az amerikai siketek jelbeszédének testrészneveivel foglalkozó tanulmány szerint a szemantikai osztályozók – akárcsak a beszélt nyelvek esetén – két fő komponenst képviselnek: az egyik a testrész alakját, a másik pedig annak térbeli helyzetét fejezi ki (Suppala 1986: 194).

⁶ A tér és a forma érzékelése az európai nyelvek grammatikájában legáltalánosabban a helyviszonyragok, a pre- és postpozíciók, adverbiumok használatában jelentkezik, de a nyelvtan más területei is szoros összefüggést mutathatnak e kategóriákkal. A navaho nyelvben például a tárgyas igéknel különböző tőváltozatokat kell használni attól függően, hogy milyen formája van a tárgynak, vagy más nyelvek esetében a névszók által jelölt dolgok alakja szerint jelennek meg a névszókban a különféle osztályjelölő morfémiák (például japán). Számos kísérlet vizsgálta, hogy a formáknak ez a grammatikailag kötelező figyelembe vétele befolyásolja-e a beszélők perceptuális formai érzékenységet. A kutatási eredmények egyértelmű választ még nem adtak erre a kérdésre. (Pléh 1999: 74-75, Lakoff 1986: 25-30)

⁷Morfémikus egység: a párokon belül a jelöletlen tag egyszerű, ún. primér terminus, a jelölt tag sok esetben képzett szó vagy összetétel.

Kontextuális neutralizáció: neutrális értelemben a jelöletlen tagok használatosak (vö.: *Milyen magas? Milyen széles?*), és a spatiális terminusokból képzett absztrakt fogalmakat is a jelöletlen taggal fejezzük ki (vö.: *magasság, szélesség*).

Az egyes tárgyakhoz természetes dimenziók kapcsolódnak, amelyek szintén a tárgyak kiterjedésétől függenek. A természetes dimenziók pedig természetes irányultsággal rendelkeznek, ezeket tekinthetjük „konceptuálisan jelöletlen” irányoknak. (Andersen 1978: 343) Eszerint a tárgyak alakjánál a nagyobb kiterjedés irányultsága határozza meg, hogy a horizontális vagy a vertikális dimenziót érzékeljük-e elsődlegesnek. S míg a horizontális dimenzióra jellemző egyfajta előre irányultság, azaz az elöl levő rész tűnik dominánsabbnak, a vertikális dimenziónál a felül levő részre fordítunk nagyobb figyelmet. Az emberi test érzékelésekor meghatározó a vertikálitás, melynek természetes referenciavonala a talaj, és a testhez kapcsolódó természetes irány a fejtől a láb felé mutat. A test felső része az érzékelés során fontosabb szerepet játszik. Ez összefüggésben van azzal, hogy a test legtöbb aktivitása a fejjel illetve annak részeivel van összefüggésben. Mindezt nyelvi tények is megerősítik: a testrésznév-felsorolásos teszteknel előbb szerepelnek a felső test részeit megnevező testrésznevek, mint a test alsó felének elnevezései, továbbá a végtagoknál a láb és részeit megnevező testrésznevek implikálják a vele szimmetrikus, a kezét és részeit megnevező testrészneveket (Andersen 1978: 352, 362).

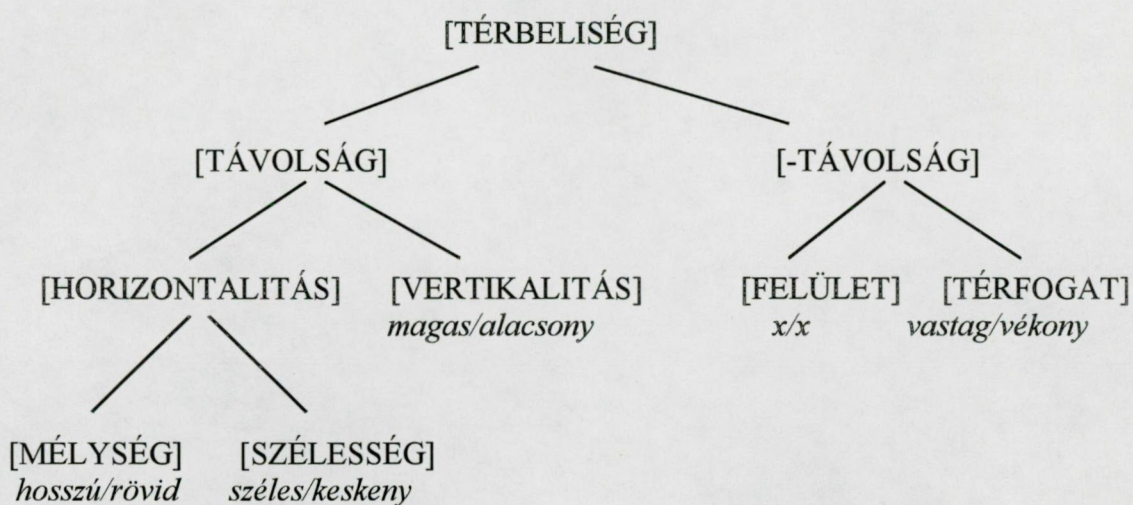
Ha a tárgyakat és részeit térben elhelyezzük és megnevezzük, akkor azoknak lehet *elejük*, *hátuljuk*, *tetejük*, *aljuk* stb. Az ilyen fajta érzékelés az emberek számára egyetemes, s mindez a körülöttünk levő tárgyak azonos módon történő orientálásából következik. Jackendoff szerint (1992: 99-125) a tárgyaknak mindig van egy főtengelye (*generating axes*) és egy vagy több orientált tengelye (*orienting axes*), és ezeknek a tengelyeknek megfelelően születnek meg a tárgyrészek elnevezései. Egy tárgynak a felső, illetve alsó részét akkor nevezzük a *tetejének* és *aljának*, ha a tárgy főtengelyét vertikális irányúnak érzékeljük, és akkor van a tárgynak *eleje* és *vége*, ha a főtengelye horizontális irányú. A tengelyek lehetnek irányultak vagy szimmetrikusak. Az emberi test esetében a főtengely vertikális és irányult (ld. fentebb), a melléktengelyek közül az

egyik a test első részétől a hátsó része felé mutat (ez egyben a tengely iránya is), a másik pedig a test jobb és bal oldalát köti össze, ez tehát szimmetrikus. Mindezek a szempontok jól tükröződnek a testrésznevek nyelvi megformálásában (például *alkar*, *fejtető*, fi. *jalkapohja* 'talp: láb + alj'), vagy a testrésznevek metaforikus használatánál (például *láb* - *hegyláb*, wog.LM *pänk* 'fej' - *juntap-pänk* 'tűhegy: tű + fej')⁸, vagy akár a szimmetrikus testrészek azonos elnevezésében (vö. még 1.5).

A tárgyak különböznek aszerint is, hogy mennyire hajlamosak felületként vagy tartályként viselkedni. A tartályok között léteznek prototipikusak, s ezek alapvetően testünk sémáit követik: a testhatárokat és a testen belüli üregeket. A „bent”, a „kint” és a „határ” ezek analógiáján működik. (Pléh 1999: 81-82) (Tartályként felfogott testrészek például a száj, a has, a mell(üreg), néhol a törzs és a test egésze is. Ezek különböző „tartály”-típusokat képviselnek, lehetnek nyitottak, zártak, valamin belül elhelyezkedők stb., s ezek a vonások nyelvi paramétereket határoznak meg. /Vö. Pethő 1998: 133-202/)

A térvizonyok és a formák érzékelése további nyelvi paramétereket is meghatározhat. Spatiális tényezők függvénye például az, hogy egy adott tárgy milyen mértékjelölő jelzőket kaphat. A horizontalitáshoz kapcsolódó melléknév a természetes középértéktől való pozitív, illetve negatív irányú eltérés esetén a *hosszú/rövid*, a vertikálitáshoz kapcsolódó pedig a *magas/alacsony*. *Széles* vagy *keskeny* lehet egy tárgy, ha azt inkább felületként érzékeljük, a *vastag/vékony* melléknevek pedig elsősorban „körmértéket” jelölnek. Greimas felosztása szerint a spatiális fogalmak az alábbi komponensek szerint rendszereződnek (Greimas 1980: 44):

⁸A testrésznevek metaforikus jelentésváltozásai természetesen nem mindig térbeli viszonyokon alapulnak. Például az *asztalfő* (hasonlóan a finn *pöydänpää* 'ua. :asztal + fej') esetében a metafora alapja nem feltétlenül a fej elhelyezkedése, hanem annak funkciója: a fej, mint fő rész (vö. vogul N *puŋk-χum* 'főnök, vezető: fej-ember'). A térbeli viszonyok is más-más módon érvényesülhetnek attól függően, hogy például emberi vagy állati testet veszünk alapul. Az állati test esetében többnyire a horizontalitás a meghatározó, s így általános a fej → horizontális kiterjedésű tárgy eleje (vége) jelentésváltozás is: például finn *käytävän pää* 'a folyosó eleje/vége' (ez a szemléleti alap az *asztalfő* esetében is feltételezhető).

A lexémák szintjén nyelvenként eltéréseket tapasztalhatunk aszerint, hogy az adott lexémákhoz milyen jelentéskomponensek kapcsolódnak. Például a [TÉRBELISÉG] [-TÁVOLSÁG] [FELÜLET] komponenseknek a finnben megfelel a *laaja* melléknév, amely a természetes középértéknél nagyobb „mértéket” jelöli. Pontos párt a „kis mérték” jelölésére a finn szókészletben nem találunk. Ilyen szó a magyarban sem található, sőt a finn *laaja* lexémának sincs pontos megfelelése, azaz nincs olyan melléknév, amely (csak) ugyanazokkal a jelentéskomponensekkel rendelkezne, az adott kontextustól függően a lehetséges magyar fordítások: *nagy, széles, bő, tág* stb.

Ezek a szempontok többnyire érvényesülnek a testrésznevekhez kapcsoló mértéknevek használatában: *magas/alacsony ember, homlok* (vö.: finn *korkea/matala otsa* 'magas/alacsony homlok'); *széles/keskeny váll, csípő, arc, tenyér* (vö.: finn *leveät/kapeat hartiat* 'széles/keskeny váll'); *vastag/vékony derék, comb* (vö.: vogul N *qásšā kāt-sqar* 'vékony kar') stb. Akad azonban a fenti szempontoknak ellentmondó használatra is példa. A legáltalánosabb eltérés a *hosszú/rövid* melléknevek használata olyan esetben is, ha a testrész főtengelye vertikális. A magyar nyelvben élettelen tárgyak esetén többnyire szabályos a *hosszú/rövid - magas/alacsony* melléknevek használata a vízszintes, illetve a függőleges iránynak megfelelően (*hosszú asztal, út -*

magas ház, fa), de a test részeinél a hosszúkás formájú testrészekhez kapcsolódó melléknevek általában a *hosszú/rövid* a dimenziótól függetlenül (*hosszú láb, kar, orr* stb.), és ez a használat megmarad a tárgyakkal kapcsolatos antropomorf kifejezésekben is (vö. *magas szék - hosszú lábú szék*).

A testrésznevekhez kapcsolódó mértékjelölő melléknevek „szabálytalan” használata nyelvenként eltérő lehet, így például a magyarban a testmagassághoz a *magas/alacsony* jelzők kapcsolódnak, a finnben ezzel szemben a *pitkä/lyhyt* ’hosszú’/’rövid’ (például *pitkä ihminen* ’magas ember’). A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ilyenfajta eltérések egyrészt pragmatikai tényezők, másrészt következhetnek a térbeli terminusok nyelvenként eltérő jelentésstruktúrájából.

Az ember térbeli tájékozódásának és a nyelvi kategóriáknak az összefüggéséről éppen a testrésznevek kínálnak szemléletes példákat. A test és részeinek térbeli helyzete és ennek érzékelése fontos szerepet játszik a korai grammatikalizációs folyamatokban. Az ember világfelfogása alapvetően antropocentrikus, ezt a nyelvek is tükrözik: a különféle irányok, helyzetek és helyek meghatározásában természetes kiindulópontként (középpontként) adódik testünk és annak részei. Így a nyelvekben sok ún. spatiális terminus testrésznév-eredetű⁹. A grammatikalizálódási folyamatban a testrésznevek névutóvá, határozószóvá válhatnak (például *mellett, szemben*, finn *päin* ’felé’ > *pää* ’fej’, *nenäkkäin* ’szemben’ > *nenä* ’orr’, észt *kõrvuti* ’mellett’ > *kõrv* ’fül’, osztyák *V члѣја* ’-ra/-re’ > *чл* ’fej’, *čõñč* ’mögé’ > **čõñč* ’hát’, vogul *N sisiŋ* ’mögé’ > *sis* ’hát’ stb.), a névutók raggá egyszerűsödhetnek (például a *-ben/-ből/-be* ragcsalád a magyarban). Az absztrahálódás további foka, mikor ezeket a konkrét helyjelölés mellett/helyett más, elvontabb viszonyok jelölésére alkalmazzák (például *szemben* ’ellentétben’, finn *päästä* ’múltán’ > *pää* ’fej’, észt *käsil* ’idején, alatt’ > *käsi* ’kéz’ stb.):

---

⁹ Egy tanulmány a balti-finn nyelvek testrésznévből képzett határozószavait és névutóit vizsgálva megállapítja, hogy ezek között alapszóként szinte minden testrésznév szerepel (Suoniemi-Taipale 1996:202).

testrésznév → LOC → TEMP

(vö. Hopper 1993: 78)

A testrésznevek grammatikalizálódása nem csupán a fenti jelentéskörben figyelhető meg. Heine és Reh (1984: 269-81) számos olyan testrésznevet mutattak ki az afrikai nyelvekből, amelyeknek a kifejezésekben csupán emfatikus szerepük van, illetve visszaható névmásként szerepelnek. Ez jellemző más nyelvcsaládoknál is, a magyar visszaható névmás etimológiailag egy 'test' jelentésű szóra vezethető vissza (fgr. **mun̩kə* 'Körper'), vö. még jakut *bājä* 'test' > *min bājäm* 'magam', ófrancia *cors* 'test' > *mes cors* 'magam' (EWUng. 921). A nyenyecben hasonló szerepben használatosak a *χar* 'alak, forma' > *χar'n* 'magamat', *ηäewa* 'fej' > *ηäewami* 'magamat' lexémák. Heine és Reh idézett művükben megállapítják, hogy a 'test', 'fej', 'has', 'lélek', 'lélegzet', 'személy' jelentésű szavak azok, amelyek tipikusan visszaható névmásokká válnak (Heine-Reh 1984: 272).

1.4 A testrésznév-terminológia lexikai struktúrája

A testrésznevek lexikai csoportja felépítését tekintve jól strukturált szemantikai mezőt alkot. E lexikai struktúrára elsősorban a meronómia a jellemző, de egyes részterületeken hiponímiával is találkozhatunk.

1.4.1 Hiponímia, taxonómia

A hiponímia (Cruse 1986: 88-92, 136-156, Koski 1987a: 25-30, Lyons 1977: 291-295) a jelentések közötti olyan paradigmatis viszony, melynél a struktúra horizontális és vertikális szerkesztésű lexikális kapcsolatrendszerében az alsóbb szinten

álló kategóriák a felsőbb szint egy fajtáját/típusát jelölik. Például a *rózsa virág*, a *tearózsa rózsa* stb., vagy a *kutya állat*, a *spániel kutya* stb. A hiponímia altípusa az ún. taxonómia, amely csak a természetes fajtákra jellemző („*kind of*”-viszony), míg a hiponímia a terminusok nominális fajtáját jelöli. A természetes fajtákhoz elsősorban az élő dolgok tartoznak, amelyek jellemzője, hogy önmagukat reprodukálják. Nevük jelentését többnyire tapasztalat útján tanuljuk meg, definícióval nehezen határozhatók meg. Ezzel szemben a nominális terminusok könnyen definiálhatóak, gyakran éppen definíciójukon át tanuljuk meg jelentésüket. (Vö. Lyons 1995: 89-96.) A kétféle lexikális viszony közötti fő különbség az invariáns szemantikai jegyekben rejlik. Az alábbi példák mindezt jól megvilágítják:

hiponim kapcsolat

kanca/ló

(kanca: nőtény ló)

vénlány/nő

(vénlány: egyedülálló nő)

taxonom kapcsolat

ló/állat

(ló: ? állat)

nő/ember

(nő: ? ember)

(Cruse 1986:140)

A taxonom viszony jellegéből következik, hogy ennek vizsgálatára mindig erős biológiai beállítottság volt jellemző. Sok ún. antropológus nyelvész elemezte azt, hogy az emberi nyelvek miképpen osztályozzák az élő dolgokat (például Berlin /1973/ kutatásai a folkbiológia területén). Pedig taxonómia nem csupán az élő világban van, a szókészlet számtalan területén találkozhatunk lexikális taxonómiával. Bár a hierarchikus lexikai strukturálódás főképpen a főnevekre jellemző, hasonló szinteződés más szókészleti csoportokban - például az igéknél, mellékneveknél - is megfigyelhető. Az ilyesfajta lexikai vizsgálatok azonban mindeddig elsősorban a főnevek csoportjára irányultak.

Wierzbicka szemantikai primitívumainak egyike éppen a taxonom klasszifikáció alapjául szolgáló KIND, mely minden nyelvben megtalálható, bár a különböző kultúrák eltérő mértékben „használják fel”. Megfigyelések szerint például az ausztráliai

őslakosok, vagy az amerikai indiánok nyelvében lényegesen kevesebb olyan általános terminus van, mint például a *fa*, *hal*, *madár*. De éppen Berlin és munkatársai folkbiológiai kutatásai bizonyították, hogy a fajták hierarchiájának elve ezekben a nyelvekben is ismert. (Wierzbicka 1996: 62)

A hiponímiára jellemző a tranzitivitás: például ha a *tearózsa rózsza*, és a *rózsza virág*, akkor a *tearózsa is virág*. Nyelvi megvalósulását tekintve azonban a tranzitivitás nem „működik” minden esetben: például a *spániel a kutya egy fajtája*/ a *kutya az állat egy fajtája*/ *a *spániel az állat egy fajtája*. Ez utóbbi mondat meglehetősen furcsának hat.

Bár - mint említettem - a testrésznevek a meronómia klasszikus példájának tekinthetők, hiponim (taxonom) kapcsolatok ezek a területen is előfordulnak: a *bölcsességfog egy(fajta) fog*/ a *hüvelykujj egy(fajta) ujj* stb. Továbbá minden testrésznév taxonom viszonyban van a *testrész* terminussal: a *fej egy(fajta) testrész*.

1.4.2 Meronómia

A meronómia¹⁰ (Cruse 1986: 157-180, Koski 1987a: 25-30, Lyons 1977: 312-314) olyan lexikális kapcsolatrendszer, melyet a rész-egész viszony határoz meg. Ez a kapcsolatrendszer a *poszsesszivitás*ra épül. (Némely nyelvek grammatikailag elkülönítik az elidegeníthető (*Anna könyve*) és elidegeníthetetlen (*Anna karja*) birtokos viszonyt; a meronómiát ez utóbbi jellemzi¹¹.) Rész-egész viszony több fajta is létezik, attól

¹⁰ Az antropológiai nyelvészeti írásokban a partonómia terminust használják ugyanebben az értelemben.

¹¹ Az elidegeníthetetlen birtokos viszony főképpen a rokonsági terminusok, testrésznevek kategóriáját jellemzi, de többnyire idesorolandók a *valaminek a teteje, alja* stb. típusú birtoklások, a tárgyrészek nevei (*valaminek a füle, nyele*), bizonyos fizikális, mentális állapotok megnevezései és különféle, nyelv-, illetőleg kultúrspecifikus fogalmak (például *lélek, név, otthon*). Több kísérlet is történt arra, hogy létrehozzanak egy hierarchiát az elidegeníthető - elidegeníthetetlen birtoklásban (*alienability scale*), s a testrésznevek általában e hierarchiák első helyén szerepelnek a rokonsági terminusokkal együtt. (Heine 1997: 10-11) Megjegyzendő, hogy nem mindenki fogadja el az elidegeníthető - elidegeníthetetlen disztinkciót, mint nyelvi oppozíciót, Lyons például a szükségeszerű (állandó) és esetleges (ideiglenes) szembenállás (*necessary – contingent*) megkülönböztetését tartja megfelelőbbnek (Lyons 1969: 301). (Seilernél hasonlóképpen: *necessary – optional distinction*) Mások (Voeltz) arra hívják fel a figyelmet,

függően, hogy például integrált vagy szeparált részekről van-e szó (vö. német *der Teil – das Teil*), az egész – zárt egységként - magában foglalja-e a részt, vagy egy nyitottnak tekinthető egész darabolódik-e részekre, a rész az egész felületén helyezkedik-e el, vagy hozzákapcsolódik-e ahhoz stb. Mint majd látni fogjuk, ezek nyelvi tényezőket határoznak meg, például a testrésznevek esetében hatással lehetnek a különféle névátvitelek jellegére, irányára (ld. 1.8.2).

Cruse (uo.: 157-9) szerint a meronómia három kritériuma az (1) autonómítás, a (2) határok és a (3) funkció:

- (1) Az autonómítás alapján választható el, hogy valaminek a részeiről vagy a darabjairól beszélünk. Például az eltört bögre egy darabja, vagy a dinnye egy szelete darabnak tekinthető, amely valaha az egész integrális része volt. A rész soha nem volt az egész egység egy darabja. Autonómítás csak a részeket jellemzi, és meronómiáról csak rész-egész kapcsolat esetén beszélhetünk. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy éppen a testrészek esetében nehéz lenne alkalmazni az autonómítás elvét, hiszen a legtöbb testrészt az egész test integrális részének tartjuk. (Vö.: Norri 1996: 105) Meg kell különböztetnünk a rész-egész kapcsolatot aszerint is, hogy az egész tekintendő-e dominánsnak, vagy a részek az elsődlegesek, melyek összeállnak egy egésszé. Egy kerékpár vagy egy autó a részeiből áll, de egy élő organizmus esetében az egész kap prioritást a részekhez képest, azaz a test tagolódik a részeire, és nem a testrészekből áll össze. Ez megmagyarázza azt is, hogy a testrésznevek esetében miért nem érvényesül az autonómítás elve.
- (2) A rész-egész viszony másik jellemzője, hogy a részek közötti határok egyértelműek és nem önkényesek: például az alkart a felkartól a könyök választja el. Bizonyos testrésznevek kapcsán ennek a kritériumnak is ellent kell mondanunk, hiszen sok, önálló elnevezéssel rendelkező testrész esetében nem határozhatjuk meg a testrész pontos határait (például derék, váll, nyelvhegy).

---

hogy a rész-egész viszonyral jellemezhető testrésznevek a szintaktikai struktúrákban alapvetően eltérő módon viselkednek, mint például a rokonságnevek. Vö.: *I touched John on his cheek.* - **I touched John on his sister.* (Idézi: Heine 1997: 19.)

(3) A harmadik kritérium szerint a részek meghatározott funkciót töltenek be az egész szempontjából: például a szem funkciója a látás, a nyelv a beszéd. A testrészek elnevezésénél is érvényesülhet ez, hiszen léteznek olyan testrésznevek (például *nyelvhegy*), amelyek éppen a funkció alapján lexikalizálódtak, bár ez ritkább motiváció a megnevezés szükségességében (ld. 1.5). Sok testrész esetében azonban a hozzákapcsolódó funkció meghatározása sem egyértelmű (például homlok, fülcimpa).

Wilkins szerint (1996: 280) a testrészek rész-egész kapcsolatát a következők jellemzik:

„(i) a visible person part is difficult to view independently of its contiguous parts (that is, there is visual topological continuity from one externally visible body part to the next); (ii) there is nonseparability and inalienability of person parts; (iii) there is functional integration of parts within the same continua; (iv) there is continuity of sensation within and across continua, and (v) wholes precede (that is, are conceptually prior to) parts in the domain of person-parts...”

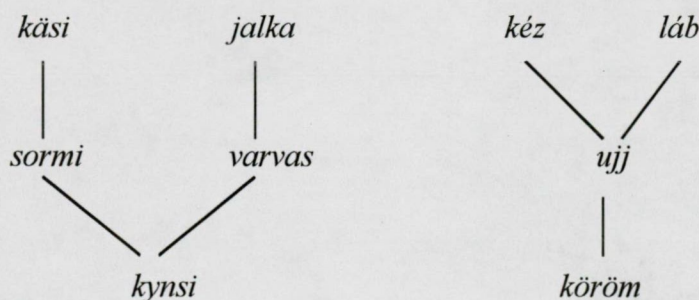
Mindezek a fenti kritériumok önmagukban természetesen nem nyelvi szempontok, de nyelvi szempontokká válhatnak akkor, ha meghatározzák, hogy mit érzékelünk és nevezünk meg valaminek a részeként.

Mint korábban már említettem (1.1.4), Wierzbicka szemantikai primitívumai között is szerepel a PART. Bár a fogalom az egyes nyelvekben eltérő módon jelenik meg, ezt a szemantikai tartalmat minden nyelv kifejezi, és a grammatikában is szerepet kap az elidegeníthetetlen possesszív viszony kifejezésében. Az angol *part* - és hozzá hasonlóan számos nyelv 'rész' jelentésű lexémája - három alapjelentést hordoz:

- (1) Egy adott dolog meghatározott része. (például: A lábfej a láb *része*.)
- (2) Egy adott dolog darabja. (például: Megettem a dinnye egy *részét*.)
- (3) Elkülönült egységekből álló csoport egy része. (például: A diákoknak csak egy *része* jött el.)

A fenti három példa két szemantikai primitívumot képvisel, csupán az első kapcsolódik a PART-hoz, a második és a harmadik példa egy másik szemantikai alapegységhez, a SOME (OF)-hoz kötendő. Wierzbicka megállapítja, hogy a modern nyugati kultúrákban nagyobb szerepet játszik a 'rész' fogalma, a rész-egész viszonyok absztrakt értelmezése, mint például a természeti népek kultúráiban, és némely nyelvekben a fogalom nem jelenik meg lexikálisan, hanem csak grammatikailag. Ezekről az eltérésekről függetlenül a PART a nyelvek egyetemes szemantikai alapkategóriája. (Wierzbicka 1996: 60-61)

A meronómia komplexebb viszony a taxonómiánál. Ez részben következik a nyelven kívüli tényekhez való kapcsolatukból. A taxonom lexikális hierarchia többnyire izomorfikus az extralingvisztikus hierarchiával, míg a rész-egész kapcsolatoknál a nyelven kívüli és a nyelvi tények gyakran nem felelnek meg egymásnak. Például az emberi test laterális és vertikális szimmetriáján alapulva ugyanaz a neve a jobb és bal oldali végtagoknak és azok részeinek, vagy bizonyos testrészeknek deréktól felfelé és deréktól lefelé. A jobb és bal kezet, vagy a jobb és bal lábat még érthető módon azonos névvel nevezzük el, de a kezujjak és a lábujjak már egyértelműbben különböznek, mégis sok nyelvben azonos a nevük. Egyes nyelvekben meglepőbb példákkal is találkozhatunk: a huasztek nyelvben például a *hual* szó jelentése 'szem, arc'¹². A nyelven kívüli valóságtól való eltérés a különböző nyelvekben különféleképpen mehet végbe. Lássunk egy példát a finn és a magyar nyelv esetében:

¹²A testrészszelek poliszémikus kapcsolatai sohasem esetlegesek, vagy a testrészek szerkezeti hasonlóságán, vagy pedig azok térbeli érintkezésén alapulnak (Andersen 1978: 353-359).

A fenti ábráról több megállapítást is tehetünk. A meronómiára (és a hiponímiára is) általában az jellemző, hogy a hierarchiában lefelé haladva nő a terminusok száma, azaz egy-egy holonimához (az egész neve) több meronima (a rész neve) tartozik. „Csomópontok” azonban bárhol kialakulhatnak, mint ezt a példánk *kynsi* és *ujj* lexémái is mutatják. Mindebből következik, hogy jelentését és használatát tekintve néha a meronima az általánosabb terminus a holonimánál. (Cruse ezeket ilyen esetben szupermeronimának, illetve hypoholonimának nevezi.) A fenti példában a csomópontokban szereplő *kynsi* és *ujj* szavak azonban nem egyforma „viszonyban” állnak holonimáikkal: a magyar *ujj* szó '(kéz)ujj' jelentése elsődleges a 'lábujj'-hoz képest, hasonlóképpen a finn *kynsi* jelentései (1) 'sormenkynsi', (2) 'varpaankynsi'¹³. Neutrális kontextusban nem mondhatjuk, hogy az **ujj a láb része*, illetve **kynsi on varpaan osa* 'a köröm a lábujj része'. Ilyen kifejezések csak abban az esetben használatosak, ha meghatározott lábujjról, vagy - a finn példa esetében - lábujjkörömről beszélünk. Az ábra alapján végül megállapíthatjuk azt is, hogy a magyar *kézujj*, *lábujj* elnevezések nem redundánsak, szemben a finn **kädensormi*, **jalanvarvas* összetételekkel.

A meronómia esetében is vizsgálhatjuk a tranzitivitást. Mint említettem, a hiponímia a valóság tényeit tekintve tranzitív, nyelviileg azonban nem feltétlenül. A meronómia és a tranzitivitás kérdését vizsgálva hasonlót tapasztalunk: általában igaz, ha *x* része *y*-nak, és *y* része *z*-nek, akkor *x* része *z*-nek is. Nyelviileg azonban ez nem mindig történik így: *Az ajtó a ház része./A kilincs az ajtó része./* De! **A kilincs a ház része*. Funkcióját tekintve a kilincs csak az ajtóra lehet hatással, a házra már nem. Egyértelmű, hogy minél nagyobb a távolság a struktúra szinteződésében a meronima és a holonima között, annál gyengébbé válik a rész-egész viszony érzékelhetősége és ezzel együtt a tranzitivitás is. Cruse a tranzitivitással összefüggésben a részekben belül elkülöníti az ún.

¹³Sok esetben, ha a test alsó és felső része közötti szimmetrián alapul az elnevezések poliszémiaja, a deréktól felfelé elhelyezkedő testrész megnevezése az elsődleges (Andersen 1978: 356).

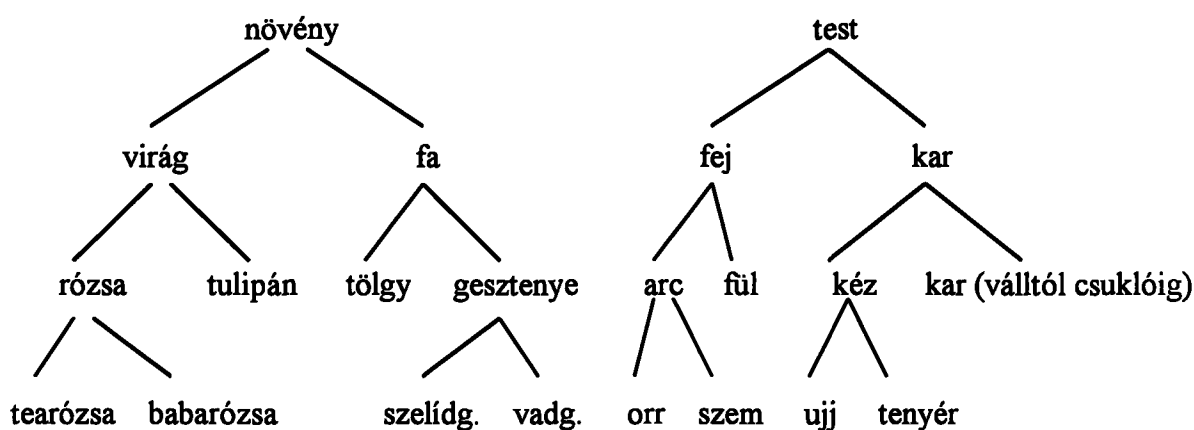
csatolt részeket (*attachment*) az integrális részekről. Csatolt rész az, ami egy nagyobb egységnek nem csupán része, hanem ahhoz csatlakozik, mint például a kilincs az ajtóhoz, a kéz a karhoz, vagy a lábfej a lábhoz. Ezek esetében a tranzitivitás problémás lehet, a hierarchiában a csomópontoknál törés keletkezhet. (Vö. Lyons 1977: 312, Cruse 1986: 165-8) Hasonlóképpen törésvonalat tapasztalunk itt a testrésznevek csoportján belüli névátviteleknel (ld. 1.8.2). Brown szerint (Brown 1976: 407) a tranzitivitás elsősorban az összefüggő egészekben belül jelentkezik, és a konceptuális vagy logikai egészek esetében nem feltétlenül érvényesül. A testrésznevek példája alapján megállapítja, hogy ezen a szócsoporthoz belül a tranzitivitás hiányának oka minden esetben megmagyarázható. Például: *A fogak a száj része. A száj az arc része. De: *A fogak az arc része.* A fogak és a száj rész-egész viszonya különbözik a külső testrésznevek általános rész-egész viszonyától, mivel a fogak a szájban vannak. Hasonlóképpen, a kéz(fej), illetve a láb(fej) „csatolt” jellege okozza, hogy a nyelvek zömében természetellenesnek hatnak az alábbi megfogalmazások: * 'Az ujjak a kéz/láb (egészének) a részei.' * 'A körmök a kéz/láb (egészének) a részei.'

1.4.3 Meronómia és taxonómia

A dolgok, jelenségek taxonom, illetve meronom típusú építkezése tudásunk rendszerezésének gazdaságos módja. Ha például a *jonatán*-ról tudjuk, hogy egy almafajta, egyidejűleg számos más, hasznos információnak is birtokában vagyunk: tudjuk, hogy gyümölcs, fán terem, ehető stb. Hasonlóképpen, ha tudjuk, hogy a *térd* a láb része, akkor azt is tudjuk, hogy a térd egy testrész. A meronómia azonban a struktúra tagjai közötti közös tulajdonságokat erősebben „megszűri”, mint a taxonómia. A két hierarchia-típust összehasonlítva további eltéréseket is tapasztalunk:

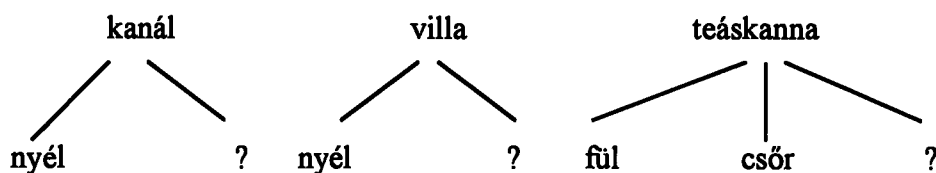
A meronómia a taxonómiához képest kevésbé jól strukturált lexikai rendszer. A taxonómia esetében az osztályok hierarchikus viszonyai, az egy szinten található elnevezések (ko-taxonimák) kapcsolatai egyértelműek. Meronomiánál ekvivalens szintek legfeljebb csak részterületeken jönnek létre.

A fenti példa alapján jól látható, hogy a taxonómiánál az azonos szinten szereplő dolgok azonos osztályt, csoportot alkotnak, míg a meronomiánál ugyanezt nem mondhatjuk el. A rózsa és a gesztenye egy-egy növényfaj, a bazsarózsa és a vadgesztenye egy-egy alfaj, a testrészneveknél azonban az egyes szintekhez nem rendelhetünk ilyen általánosabb meghatározást. A taxonom hierarchia általában szabályosabb struktúrát hoz létre, mint a meronómia. A *fül* és a *kéz* között, vagy a *tenyér* és az *orr* között semmiféle kapcsolatot nem kereshetünk, ezekhez általánosabb terminust sem rendelhetünk. Az elnevezések kisebb csoportjában azonban kialakulhatnak a taxonom struktúrákra emlékeztető hierarchiák, egy szintre kerülhet például a testrészek esetében a *kéz* és a *láb*, a *könyök* és a *térd* vagy az *ujjak* és a *lábujjak* stb., azaz általában analóg felépítésű, méretű, funkciójú testrészek elnevezései. Ilyen esetben az egy szinten szereplő lexémák gyakran rendelkeznek szuperordinátával (például *végtagok*, *ujjak*), tehát itt is inkább taxonom jellegű részterületekről van szó. A taxonómiát és a meronomiát összehasonlítva még megállapíthatjuk, hogy az adott

taxonom struktúrákra jellemző a szintek száma, míg a meronómiára csak ritkán, s esetében a szintek száma ritkán éri el az ötöt¹⁴ (Brown 1976: 401, Brown et al. 1976: 81, Cruse 1986: 170-171, 177-179).

A szókészletben teljesen tökéletes struktúrák ritkán alakulnak ki, általában minden hierarchiában vannak a csomópontoknál hiányok, azaz a struktúra logikai felépítése igényelne olyan elnevezéseket is, amelyek a szókészletből hiányoznak. A hiányok jellemzik a taxonómiát és a meronómiát is, és ezek a nyelvekben eltérő helyeken jelentkezhetnek. A testrészeknél például a fej elől levő részét *arcnak* nevezzük, de a fej arcon kívüli részére számos nyelvben nincsen külön elnevezés. Nem így például a kecsuában, ahol az *uma* testrésznév pontos jelentése 'a fej arcon kívüli része'. A taxonómiánál jellemzően egy-egy általánosabb terminus, szuperordináta hiányzik a struktúrából (Cruse 1986: 146-7), a meronómiánál a holonima sohasem hiányozhat, azaz névtelen egésznek nem nevezzük meg a részeit (uo.: 171). A testrésznevek esetében ennek kissé ellentmond, hogy a *test* holonima pragmatikailag meglehetősen bizonytalan, a nyelvekben több 'test' jelentésű szó van, és ezek gyakran poliszémek, 'ember', 'törzs' stb. jelentésük is van. (ld. 1.8.1; 2.1) A meronómia jellegzetes hiánya, hogy - elsősorban az artefaktumok elnevezéseinél - a főbb funkcionális résznek gyakran nincs neve (Cruse 1986: 171):

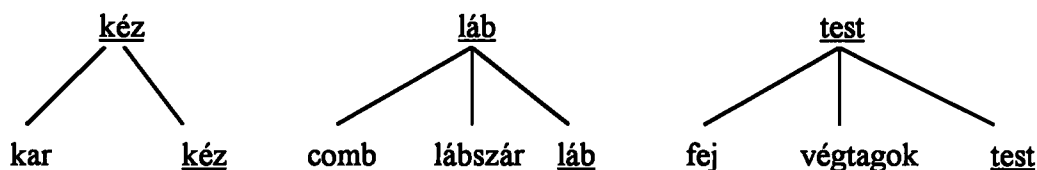

A kanálnak, villának van *nyele*, de mi a másik rész neve? A teáskannának van *füle*, *csőre*, de miben van a tea? Ha mégis meg kell neveznünk ezeknek a tárgyaknak a kérdéses, főbb részét, általában magának a tárgynak az elnevezését használjuk: amivel

¹⁴A testrésznevek esetében az ilyen irányú kísérletek mindenesetre azt mutatják, hogy a nyelvekben ez a lexikai struktúra jellemzően öt vagy hat szintet hoz létre (Andersen 1978: 348), de nem bizonyított, hogy ilyen tendencia más meronóm mezők esetében is érvényesülne (Koski 1987a: 95).

kanalazunk, éppen az a *kanál*, és amiben a tea van, az a rész éppen a *kanna*. Ilyen jelenséggel a testrésznevek körében is találkozhatunk a *kéz/kar*, *láb/lábfej* és a *test/törzs* elnevezéseknél. A végtagok egészét és a végtagok végén elhelyezkedő „főbb, funkcionális részt” gyakran ugyanazzal a lexémával nevezzük meg: a magyarban például a *kéz* jelölheti a kart és a kezet (kézfejet) együtt, és jelölheti csupán a tulajdonképpeni kezet (kézfejet), ugyanígy a *láb* jelölheti az egész alsó végtagot, vagy csak a lábfejet. Hasonló ebből a szempontból az uráli nyelvek többsége (ld. 1.7.2; 3.1). A test egészét jelölő testrésznevek is gyakran ’törzs’ jelentésűek is (ld. 2.4).

A hiponímia/taxonómia és a meronómia közötti különbség egyértelmű, ha a referensek konkrét fizikai tárgyak. Ha absztrakt fogalmak alkotta lexikai csoportot vizsgálunk, a lexikai viszony gyakran értelmezhető egyaránt hiponímiának és meronómiának is: például az *erény* része és fajtája is lehet a *becsületesség*. Ha a kezdőszinten gyűjtőfogalmak (ún. kollektív szuperordináták) állnak, akkor is gyakran hasonló tapasztalunk: az *asztal*, *szék* stb. lehet a *bútornak* egy-egy fajtája, de más kontextusban annak része is. (Lyons 1977: 314) Mivel a testrésznevek csoportjában egyaránt megtalálható mindkét lexikális jelentésviszony, ugyanaz a testrész név egyidejűleg hiponim és meronom kapcsolatban is állhat más testrésznevekkel. Például: *A hüvelykujj a kéz része. / A hüvelykujj egyfajta ujj.*

Zubin és Köpcke (1986) tanulmányukban a lexikális strukturálódás érdekes grammatikai aspektusára figyeltek fel: a német nyelvben a hierarchia felső szintjén álló elnevezések, azaz a szuperordináták és a holonimák, általában semleges nemű főnevek,

szemben az alárendelt kategóriákkal, melyeket hím-, illetve nőnemű főnevek fejeznek ki.

1.4.4 A testrésznév-meronómia

A meronom lexikális hierarchiában az egész mindig egy adott szempont szerint osztódik részekre. A test esetében több felosztási lehetőség adott: a testrészeket vizsgálhatjuk dimenzionális, szisztematikus vagy szegmentális szempontból.

A dimenzionális nézőpont szerint a test három dimenzió alapján tagolható. Feloszthatjuk a testet első és hátsó felére, vagy zoomorfikus mintánál mellső és hátsó részekre. Ez a felosztás nem szimmetrikus, az emberi test esetében jóval több testrésznév használatos a test első részére, mint a hátsóra, összefüggésben azzal, hogy az emberi test természetes aktivitása az első részre koncentrálódik. Tagolhatjuk a testet felső és alsó részre, szimmetria ebben az esetben sincsen. A testrésznevek között azonban több olyan poliszémikus elnevezés is van, amely a test alsó és felső része közötti „viszonylagos” szimmetriára épül. Főképpen a végtagok tagolásánál találhatunk közös elnevezéseket a kéz és láb párhuzamos részeire: osztják Kaz. *paŋ* 'hüvelykujj, nagy lábujj', szerbhorvát *zglob* 'csukló, boka' stb. A harmadik dimenzionális felosztási lehetőség a testet jobb és bal oldalra osztja, s ebben az esetben a külső testrészeket tekintve a két fél szimmetrikus. A testrészek egy része páros (végtagok, szem stb.), másik része páratlan (orr, száj stb.), a páros testrészeket azonos névvel nevezzük meg. (Vö. még 1.5 : 16. jegyzet!)

A test szisztematikus felosztásánál elsődleges a funkcionális szempont, ez alapján csoportosítjuk a test részeit csontokra, izmokra, belső szervekre stb.

Azok a tanulmányok, amelyek a testrésznevek lexikai sajátosságait elemzik, jellemzően a test szegmentális alapú felosztását tárgyalják. E felosztásban az ún. külső testrészek szerepelnek, azaz a test elsődlegesen a fejre, törzsre és a végtagokra

tagolódik, majd ezek a további részeikre. A részeket térbeli kohézió és perceptuális kitűnés jellemzi. (Cruse 1986: 168-169, Pajunen 1998: 338) Nem tekintendők testrészneveknek az olyan lexémák, amelyek a test valamilyen abnormális, általánosan nem hozzátartozó részét nevezik meg (például *púp*, *tyúkszem*), és azok sem, amelyek valamely adott helyzethez (például *ököl*), külső körülményhez (például *öl*) kapcsolódnak. (Vö.: Koski 1987a: 25-26) A testrésznevek szemantikai mezőjének behatárolásával kapcsolatban korábban említettem (1.1.3), hogy bizonyos, periférikusabb, de a testhez tartozó részek neve esetében ingadozás van: a *haj*, *bajusz*, *szakáll* általában nem szerepel a testrésznévterminusok között, a *köröm* viszont többnyire része a vizsgálatoknak¹⁵.

A testrésznevek szegmentális alapú lexikai hierarchiájában a kezdő holonima a *test* szó, és nem adhatjuk meg további holonimaként az *ember/család*-típusú elnevezéseket, hisz ez már más kapcsolattípust képvisel. Legalul pedig általában a *(kézuji)köröm/(lábuji)köröm* terminusok találhatók (ld. Andersen 1978: 347-351), és itt sem folytathatjuk a *csont/bőr* stb. megnevezésekkel, mivel ezek a test szisztematikus szempontú felosztásában szerepelnek.

1.5 A testrészek elnevezésének jellemzői

Minden testrésznév rendelkezik az alábbi szemantikai komponensekkel: [ALAK], [FELÉPÍTÉS], [POZÍCIÓ] és [FUNKCIÓ]. Ezek a szempontok azok, amelyek szerepet kapnak a testrésznevek létrejöttében és megformálásában. A testrészek funkcionális kitűnése és vizuálisan érzékelhető sajátosságai - elsősorban a testrész alakja és térbeli elhelyezkedése - fontos szerepet játszik a kategóriaformálásban. Az ember azokat a testrészeket nevezi meg, amelyeket külön entitásoknak érzékel, vagy

---

¹⁵Ezzel összefüggésben megemlítendő, hogy az elidegeníthető – elidegeníthetetlen birtokos viszony grammatikai oppozíciójával rendelkező nyelvekben a testrészneveknél hasonló ingadozást tapasztalhatunk: a testrésznevek zöme az elidegeníthetetlen kategóriához tartozik, a körömöt, a haját jelölő lexémák azonban gyakran nem (Heine 1997: 20)

amelyek a mindennapi aktív és passzív cselekvéseiben szerepet játszanak. E két szempont közül a funkcionalitás tűnik dominánsnak. (Koski 1987a:36) Pusztán a vizuális elkülönülés nem feltétlenül alakít ki testrészneveket: a nyelvek zömében a lábujjaknak nincsenek külön nevei, míg az egyes kézujjak önálló névvel rendelkeznek, hiszen a lábujjaknak lényegesen kisebb szerepük van az ember mindennapi életében. Másrészt, spatiálisan el nem különülő testrészek is nevet kaphatnak, ha funkciójuk van.

Szerepet játszhat a megnevezésben a szimmetriára való törekvés is. Ez főként az alsó és felső végtagok elnevezéseinél domináns, létrehozva egy olyan, univerzálisnak tűnő tendenciát, hogy ha egy nyelvben az alsó végtagok bizonyos részeire vannak külön elnevezések, a felső végtagok ezzel szimmetrikus részei is önálló nevekké rendelkeznek. (Andersen 1978:352) Mivel az ember jobb és bal oldala a külső testrészeket tekintve megegyező, a jobb és bal oldali testrészek nevei azonosak, a pontos utalás ezek esetében analitikusan történik: *jobb láb, bal láb*. A jobb, illetve a bal kéznek a cselekvéseinkben nagyobb szerepet játszó különbözősége hozhat létre bizonyos nyelvekben eltérést az előbb említett szabálytól¹⁶.

Bár a lexikalizálódásban a funkció az elsődleges a vizuális érzéklethez képest, az elnevezések jellegében ez éppen fordítva érvényesül¹⁷. Így sok testrésznév alapul a testrészek elhelyezkedésén vagy alakján, ezek általában összetételek, illetve prepozíciós vagy szintagmatikus kifejezések (például *alkar, mellkas, lábszár*, fi. *käsivarsi* 'kar: a kéz szára'), ellenben testrésznevek ritkán keletkeznek a rájuk jellemző funkció alapján, azaz a kéz nem **fogó*, a láb nem **járó* stb. Léteznek funkción alapuló elnevezések is

---

¹⁶ Egyes nyelvekben (például héber, latin, cseh, lengyel) a jobb, illetve a bal kéznek külön, nem analitikus elnevezése is van, ilyen a finn népnyelvi *vasemmus* 'bal kéz' is. Némely nyelvekben megfigyelhető, hogy a jobb kéz elnevezése 'ügyes', 'jó', 'jobb' stb., a bal kéz neve pedig 'ügyetlen', 'gyenge', 'rossz' –féle szavakra megy vissza. Ettől eltérést is tapasztalhatunk, hiszen bizonyos nyelvekben a 'bal kéz' jelentésű testrésznév éppenséggel pozitív jelentésű lexémára vezethető vissza (például latin *sinistra*), s ennek lehetséges oka az eufémizmus, vagy a bal kéz mágikus szerepe bizonyos hiedelmekben. (Koski 1987a: 95) Ullmann (1966: 250) szerint a 'bal kéz' a nyelvek állandó lexikális elemei (*lexical constants*) közé tartozhatott, melynek eltűntéhez éppen az előbb említett mágikus szerep vezethetett.

¹⁷ Ultan 6 nyelv testrészneveinek ilyen irányú vizsgálatai szerint a leggyakoribb forrás az elnevezéshez a testrész alakja, ezt követi a testrész elhelyezkedése, és a legritkább motiváció a testrész funkciója (Ultan 1976: 14).

(vö. 1.8.2), de ezek száma és használati köre mindenképpen kisebb. A magyarban ilyenek például bizonyos biológiai terminusok: *látószerv*, *szaglószerv*. A finnben főképpen újabb testrésznevek tartoznak ide: *nielu* 'torok, garat' (> *niellä* 'nyelni') (Koski 1987a: 37). Bár a funkció nem jellemző a testrész név szemantikai motivációjában, a testrésznevek ezzel szemben gyakran szolgálnak alapul a rájuk jellemző cselekvés megnevezéséhez (például *karol*, *térdel*, *könyököl*). Erre talán a legjellemzőbb példa a *nyelv* szinte univerzálisnak tekinthető kettős jelentése: (1) 'testrész', (2) 'emberi nyelv, beszéd'.

A testrésznevek jelentős hányada (egy felmérés szerint kb. a fele - Ultan 1976) szemantikailag ily módon nem motivált, vagy a beszélők számára a testrész elnevezésének motivációja már nem világos. Többnyire ilyenek a leggyakoribb és legrégebbi testrésznevek (*fej*, *kéz*, *láb*, *szem* stb.), ezek egy része etimológiailag elemezhető lehet, azaz a történeti vizsgálatok még felderíthetik ezek szemantikai motivációit.

1.6 A testrésznevek szemantikai és morfológiai típusai

1.6.1 A testrésznevek jelentéskiterjedése

Mint korábban már utaltam rá (1.2), a testrésznevek kontrasztív szemantikai vizsgálatát segíti az, hogy az elnevezések zöme jól azonosítható denotátummal rendelkezik. Ezt a megállapítást azonban pontosítanunk kell, mivel ez főképpen az olyan „tárgyszerű” testrészek elnevezésére érvényes, mint például a *fej*, *szem*, *száj* stb., továbbá a konkrét „határokkal” (ízületekkel) egymáshoz kapcsolódó testrészek nevére, mint például az *ujjak*. Más - elsősorban „síkszerű” - testrészek nevének denotációs területe azonban nyelvenként, vagy akár egy nyelven belüli nyelvhasználóknál is eltérő

lehet. Az ilyen eltérések pedig különbségeket hozhatnak létre az adott szómező lexikai struktúrájában. Ez jellemzi például a törzs felületének vagy a végtagok részeinek nyelvi felosztását.

A fentiekből következik, hogy a testrésznevek jelentéskiterjedésük típusa szerint két csoportra oszthatóak: az első csoportnál az extenzió határa pontosan meghúzható, a másik csoportnál pedig a határ nem állapítható meg ilyen élesen, ennél a típusnál az extenzió mozgó határral rendelkezik. A lexikai struktúrába tartozás szerint a két típus eltérő módon viselkedik. Az állandó, éles határú extenzióval rendelkező lexémák beépítése az adott lexikai struktúrába nem nyelvi tényező, a döntés a tudásunkon múlik. Azon, hogy tudjuk-e, a kérdéses terminus pontosan mit jelöl. A mozgó határú extenzió esetében viszont a besorolás már nyelvi kérdés, azaz a beszélőnek kell eldöntenie, hogy az adott tárgyat, fogalmat mely lexémával nevezi meg. Az extenzió típusának a „tesztelésére” használhatjuk az alábbi kérdéseket: (1) *X a vagy b?* illetve (2) *X-et a-nak vagy b-nek hívjuk?* Az első kérdés természetesen az állandó határú jelentéskiterjedésre, a második pedig a mozgó határral rendelkező extenzióra vonatkozik. (Koski 1978: 126)

A testrésznevek példáját tekintve a *szem*, *száj* stb. típusú lexémák pontos azonosítása a denotátummal nem okoz problémát a megfelelő nyelvi tudás birtokában. De nem ilyen egyértelmű például a *hát* szó denotátumának pontos meghatározása. E szóval egyesek a nyaktól a derékig terjedő területet jelölik, mások esetleg ennél nagyobb területet, azaz a *hát* meronimájaként értelmezik a *nyakat* és a *dereket* is. Ebben az esetben tehát a *hát* szónak a spatiális extenziója, a *derék* és *nyak* lexémáknak pedig a besorolási extenziója mozgó határú. (Vö. Koski 1987a: 30)

Az extenzió határának típusa összefüggést mutat az extenzió homogenitásával. Az állandó határú extenzió esetében a jelentéskiterjedés homogénnek tekinthető, a mozgó határúaknál az extenzióknak vannak központi és perifériális területei. A már említett *hát* szó esetében az extenzió központi területének denotátuma a hát testrész azon területe, melyet minden esetben megnevezhetünk a *hát* szóval. Ha például a

különböző nyelvekben összehasonlítjuk e szót, azt tapasztaljuk, hogy a jelentés kiterjedése nyelvenként meglehetősen változatos, az extenzió centrális területei azonban megegyeznek. Ez emlékeztet bennünket a színnevek szemantikájára, ahol a lexémák jelentésének központi területei a színmező meghatározott részeit, nevezetesen a színek fókuszát jelölik meg, és ezek a fokális jelentések az egymástól alapvetően különböző színnévrendszerekben is egybeesnek. Így például a *piros* színnév a különböző nyelvekben egészen eltérő árnyalatokat is jelölhet, de a színnév legtipikusabb jelentése a nyelvekben megegyezik, azaz a színmező azonos területét, a piros szín fókuszát jelöli. (Berlin - Kay 1969: 10)

A mozgó határral rendelkező jelentéskiterjedés elvezet bennünket a fuzzy-halmazok logikájához: az extenzióhoz tartozó dolgok fuzzy-halmazt alkotnak, azaz az egyedek különböző fokban tartoznak a halmazhoz¹⁸: az extenzió központi területétől távolodva a halmazhoz való tartozás egyre bizonytalanabbá válik. A szókészlet számos területén találkozunk fuzzy-jelleggel, alapvetően minden olyan esetben, ahol a kategóriába (például egy adott lexikai mezőbe) való tartozás nem egyértelmű „igen-nem” kérdése. Koski (1978: 126) szerint, ha a főneveket elhelyezzük egy olyan tengelyen, amelynek egyik végén az állandó határu extenzió-típus áll, a másik végén a mozgó határu, akkor az egyik oldalon (állandó határu jelentéskiterjedés) a tulajdonnevek vannak, a másik oldalon pedig a topográfiai terminusok, artefaktumok stb. neve, közöttük helyezkednek el például az állat- és növénynevek. Úgy vélem, a fuzzy-jelleg főképpen a hiponim strukturáknál jellemző, ott, ahol dolgokat, fogalmakat kell osztályozni, általánosabb kategóriákba besorolni. A rész-egész viszonyok jellegüknél fogva konkrétabbak, a besorolás kérdése általában egyértelmű, de - mint a *hát* szó példája is mutatta - fuzzy-típusú jelenség e szókészleti területen is előfordulhat.

---

¹⁸1965-ben Zadeh alkotta meg a fuzzy halmazok elméletét, mellyel a szubjektív, az emberi gondolkodáshoz kötött információk kezelése vált lehetségessé. A fuzzy jelleg azt fejezi ki, hogy egyes elemek, fogalmak nem definiálhatók határozottan, a kérdéses halmazhoz való tartozásuk bizonytalan. (Sipőcz 1994: 22)

A testrésznevek lexikai struktúrájában megfigyelhető nyelvenkénti eltéréseket részben éppen a mozgó határu extenzióval rendelkező elnevezések eltérő besorolása okozza (vö. Andersen 1978: 349-351).

1.6.2 A testrésznevek morfológiai típusai

Morfológiai felépítésük szerint a testrésznevek lehetnek egyszerűek (például *fej*, *láb*, *szem*), illetve komplex elnevezések.

A komplex terminusok lehetnek képzett szavak - sok esetben elhomályosult képzés - (például *csukló*, *könyök*, *hüvelyk*), vagy összetételek (például *hónalj*, fi. *käsivarsi* 'kar', votj. *kumul* 'hónalj'). Az összetételek gyakran csak történetileg elemzhetőek (például *arc*). Egyes nyelvekben prepozíciós szerkezetek is előfordulnak (például cseh *zá pesti* 'csukló: az ököl mögött'), és gyakoriak a különféle szintagmatikus szerkezetek is (például *középső ujj*, vogul *lāʔəl tuʔa* 'lábujj', osztják Kr *kottap-pan wačə-pan* 'gyűrűs ujj: középső ujj melletti ujj', szerbhorvát *zglog na nogi* 'boka: csukló a lábon'). Ez utóbbi típussal kapcsolatban problémát okozhat, hogy mikor tekinthetünk egy adott kifejezést egy lexikai egységnek. A nyelvben megszilárdult, egyértelmű denotátumra utaló kifejezéseket általában annak tarthatjuk. Ez az elv azonban nem mindig segít: rokon nyelveinknél sok esetben nincs módunk eldönteni, hogy megszilárdult kifejezéssel állunk-e szemben, vagy nem. Ilyenkor csupán az jelenthet támaszt, hogy az adott kifejezés a forrásanyagban többször szerepelt-e, vagy csak egy alkalommal. A testrészek helyzetén alapuló kifejezéseknél nem tekinthetjük testrészneveknek az olyan alkalmi elnevezéseket, amelyekben egy-egy testrész adott területét nevezzük meg ilyen módon: *a hát közepe*, *az orr vége*. Ezek ugyanolyan kifejezések, mint például *a doboz teteje*, *alja* stb. Hasonlóképpen nem testrésznevek a páros testrészek egyikére utaló analitikus kifejezések (például *jobb szem*, *bal láb*). A modifikátoros elnevezéseknél célszerű megvizsgálnunk, hogy mekkora a kohézió az

alaptag és a modifikátor között. Többnyire testrésznevek a hiponímiára épülő kifejezések, amelyekben az alaptag egy olyan testrész, amelyből több van, és a modifikátor az alaptaggal megnevezett testrészek egyikére, vagy egy részére utal (például *ujj - középső ujj, fogak - metszőfogak*).

Az egyszerű, primér terminusok általában ősbek, használatukat tekintve gyakoribbak, és a test legfontosabb részeit nevezik meg. Az angol testrésznevek alapján Norri az alábbiakat írja:

„...simplex terms of Germanic origin tend to denote larger and more prominent parts of the human body, external or internal.”
(Norri 1998: 301)

Ezek után természetesen tehetjük fel azt a kérdést, hogy a monolexémás terminusok tekinthetők-e a testrész-név-terminológia „alapszókészletének”, és univerzálisak-e a nyelvek többségében. A nyelvek ugyanazon testrészek megnevezésére használják-e a morfológiailag egyszerű, primér kifejezéseket? Mielőtt megpróbálunk választ adni a kérdésre, kissé vissza kell kanyarodnunk a szómezők lexikai struktúrájának jellemzőihez.

1.7 Alapszint, alapterminusok és a testrésznevek

1.7.1 Alapkategóriák - alapterminusok

A taxonom és meronom struktúrák összehasonlításánál megállapítottuk, hogy a meronómia általában nem olyan szabályos felépítésű, mint a taxonómia. A taxonom lexikális hierarchiákra jellemző a struktúra szintjeinek száma: az egyedi, kezdő szintet a nagyobb csoportok összefoglaló elnevezései követik, majd az ún. alapszint, és az alapszint tovább bomlik a specifikumok és végül a különféle variánsok elnevezéseire (*unique beginner – life forms – generics – specifics – varieties*) Egy példával

szemlélteve e szinteknek az alábbi elnevezések felelnek meg: *élőlény - állat - kutya - tascsó - törpe tascsó*. A taxonom struktúrákban a legjelentősebb az alapszint (*generic level*), melyen az ún. alapterminusok (*basic terms*) találhatók. A szinteződés elmélete Berlin és munkatársai vizsgálatain alapul, akik az élővilág népi taxonómiáját kutatva állapították meg a jellemzően öt szintet létrehozó strukturálódást. (Berlin 1973: 215)

A világ dolgai, jelenségei nem kaotikusan vesznek körül bennünket, hanem struktúrákba rendeződnek. Ezeket a struktúrákat követik a nyelvek szókészletük felépítésében. A struktúrák rendeződése a világ felfogásának és az ismereteink tárolásának könnyítését szolgálja: a dolgok, jelenségek közötti végtelen számú különbségekből kiemeli a lényegeseket és redukálja a használható jegyekre. Így különölnek el az alapkategóriák, amelyek nyelvi megfelelői az alapterminusok. Az alapkategorizációs szint tulajdonképpen kompromisszumot teremt azon két törekvésünk között, amely szerint egyrészt az emlékezeti ökonómia érdekében próbálunk kevés kategóriát használni, másrészt pedig a pontos információ-átadás érdekében igyekszünk minél több kategóriát felhasználni. Az alapkategóriák tartalmazzák a legtöbb információt a legkisebb kognitív megterheléssel, az absztrakció legtermészetesebb szintjén helyezkednek el:

„...basic objects are the categories at the level of abstraction for which the cue validity of categories is maximized; categories at higher levels of abstraction have lower cue validity than the basic because they have few attributes (broadly defined) in common; categories subordinate to the basic have lower cue validity than the basic because they share most attributes with contrasting subordinate categories”.

(Rosch 1975: 97)

Rosch szerint így módon az alapszinten (1) maximális a közös tulajdonságok száma. (Például a *bútor – szék – karosszék* sorban a *karosszék* a *szék*hez képest sok új tulajdonságot már nem tartalmaz.)¹⁹ Megállapítja továbbá, hogy az alapkategóriákhoz (2) közös mozgásprogram kapcsolódik. (Előbbi példánknál maradva, a *szék* általában

---

¹⁹ Tversky vizsgálatai szerint az alapkategóriákat legjobban jellemző tulajdonságok éppen azok részei, mivel a részek speciális konfigurációt indukálnak: az azonos részekkel rendelkező tárgyak többnyire hasonló formájúak, és hasonló funkciót töltenek be. (Tversky 1986)

olyan bútorfajták neve, melyekre rá lehet ülni.) S végül, az alapkategóriákat (3) formai hasonlóság jellemzi. (Gondoljunk ebből a szempontból például a *szék* – *karosszék*, illetve a *szék* – *ágy* párokra!) (Vö. Pléh 1999:61-62.)

Kísérletek szerint a tárgyak csoportjából az alapkategóriáknak megfelelőeket a legkönnyebb kiválasztani, és ezek neve az anyanyelv-elsajátítás során hamarabb jelenik meg, mint a nem alapkategóriák elnevezése. Hogy az emberek mit tekintenek alapkategóriának, függ az érzékelt világtól és függ az egyén ismereteitől. Az érzékelt világ (a flóra és a fauna, az emberi tárgyak) helyenként, kultúránként más lehet, és az emberek tudása is egyénenként más és más. Mindebből következik, hogy az alapkategóriák nem univerzálisak az egész világon, a kategóriáktól függően többé-kevésbé változóak lehetnek. Természetes, hogy az érzékelt világ bizonyos területei több eltérést mutatnak, míg más jelenségek (ilyen például az emberi test érzékelése) kevésbé változóak, kevésbé kultúra- vagy helyfüggőek. Az alapkategóriákat jellemzi mindenesetre az is, hogy kevésbé változnak a kultúráktól, helyektől függően, mint a hierarchiában feljebb vagy lejjebb helyet foglaló általánosabb, illetve speciálisabb kategóriák (Hudson 1980: 94-95).

A világ jelenségeinek strukturálódása a nyelveknek kész modellt kínál. Ily módon az alapkategóriák nyelvi megfelelői az alapterminusok, melyek a taxonom struktúrában egy szinten (alapszint) helyezkednek el. Az alapterminusok a dolgok, jelenségek alaptípusaival vannak kapcsolatban, jelentésüket tekintve a leginformatívabbak, az absztrakció legtermészetesebb szintjét képviselik. Általában a legtermészetesebben jutnak az eszünkbe ezek az elnevezések, legkönnyebben ezekre emlékezünk, s a gyermekek is ezeket tanulják meg először. Morfológiailag egyszerű kifejezések, míg az alsóbb szintek terminusai általában valamilyen szuffixummal rendelkeznek vagy összetett szavak, szintagmák. Eredetiek abban az értelemben, hogy nem metaforikus kölcsönzések valamely más szemantikai területről²⁰.

²⁰ Az antropológiai nyelvészek más értelemben különböztetik meg az alap-, illetve nem alapterminusokat (ott: *primary lexemes* – *secondary lexemes*)! Náluk az alapterminusok három csoportot alkotnak. Az első csoportba a nyelvészeti értelemben is primérnek tekinthető, ún. elemezhetetlen megnevezések tartoznak

A nyelv és a valóság összefügg: ahogy az alapkategóriák függnek az érzékelt világtól, ugyanúgy az alapterminusok és az alapszint is változó lehet nyelvenként, nyelvjárásonként, nyelvi változatokként vagy akár beszélőkként is. Erre számtalan, közismert példát meg lehet említeni. A fanevek rendszerében más az alapszint egy városlakó számára, mint egy természetben lakó ember számára, és feltehetőleg megint mást tekint alapkategóriának egy erdész. Egy példával szemléltetve: a városlakónak valószínűleg a *fa* lexéma az alapkategória, a természethez közelebb élőkénél például a *fenyőfa* lexéma kerül az alapszintre, egy erdész esetében pedig esetleg a *lucfenyő*. (Hudson 1980: 95) Ezzel kapcsolatban felfigyelhetünk arra, hogy a magyarral ellentétben a finn nyelvben például nincsen a magyar *fenyőfának* pontosan megfelelő szó, mivel az északabbra élő finnek számára a különféle fenyőfajták lényegesen fontosabbak és gyakoribbak, különböző nevekkal rendelkeznek, azaz a taxonómia alapszintje nem ekvivalens a magyaréval, hanem egy szinttel „lejjebb” helyezkedik el.

Minden nyelvben elkülönülnek az ún. népi taxonómiák (*folk taxonomy*) a különböző tudományos, szakmai taxonómiáktól. A testrésznevek rendszerében is más lexikai struktúrát használ egy orvos, vagy talán akár egy női szabó is, mint az átlagos nyelvhasználók. Ezek a különféle taxonómiák hatással vannak egymásra, a tudomány nyelvéből egy-egy terminus átkerülhet a köznyelvbe, és ez hatással lehet egészében az adott lexikai csoport felépítésére. A hatás fordított irányban is működik, sok esetben a tudomány a köznyelvből merít, ha egy-egy újabb dolgot, jelenséget kell megneveznie.

1.7.2 Testrésznevek - alapterminusok

Az a fajta strukturális építkezés, melynek jellemzője az alapszint és az alapterminusok, elsősorban a taxonómia sajátja. A struktúrák alap- illetve nem

---

(például *tree, oak*), a másodikba az elemezhető, produktív elnevezések (*tuliptree, pipevine*), a harmadik csoportot pedig az elemzhető, de inproduktív terminusok alkotják (például *beggar-tick* ~~is~~ *a kind of tick*). A nem primér terminusok a primér terminusok második típusára emlékeztetnek, de azoktól mégis világosan különböznek abból a szempontból, hogy ezek mindig valamely kontraszt rendszer egy tagját képviselik (például *post oak, scrub oak, blue oak*). (Vö. Berlin 1973: 215.)

alapszókincse sok esetben a jelölt - jelöletlen viszonyal jellemezhető, hiszen a hiponímia és a jelöltség kérdése egymással érintkező problémakörök. A hiponima jelentése a felérendelt lexéma jelentését további szemantikai komponensekkel jelöli meg. Vizsgáljuk meg a következő lexémapárokat: *kutya* - *szuka*, *tanár* - *tanárnő*. A hiponimák a felérendelt lexémákat a [NŐ] komponenssel jelölték meg. E példákból is látszik, hogy a szemantikai jelöltség nem minden esetben jár együtt a morfológiai jelöltséggel. A *szuka* csak szemantikailag jelölt a *kutya* lexémához képest, morfológiailag ugyanolyan primér terminus. A másik párnál a szemantikailag jelölt tag morfológiailag is plusszt tartalmaz az alaptaghoz képest. A morfológiai jelöltség általában az általános kategóriától való eltérés jelölésére szolgál, és ily módon nyelv- és kultúrafüggő. Jól szemlélteti ezt a *tanár* - *tanárnő* - *férfi tanár* sor. Valaha a tanítás a férfiak hivatása volt, így eredetileg a *tanár* lexéma tartalmazta a [FÉRFI] komponenst. Az általánostól való eltérésre, azaz a női tanárok megnevezésére alakult ki a *tanárnő* elnevezés. Napjainkban ez a hivatás egyre inkább „elnőiesedik”, azaz a *tanárnő* kezd alapkategóriává válni, és igény formálódott az ettől való eltérés jelölésére, így jött létre a *férfi tanár* szintagmatikus elnevezés. A *tanár* lexéma önmagában a mai nyelvhasználó számára már nem feltétlenül rendelkezik a [FÉRFI] komponenssel. (Vö.: Lyons 1977: 305-311, Koski 1978: 120-125)

Mint már utaltam rá (1.4.3), a meronómia nem alakít ki olyan szabályos struktúrát, mint a hiponímia. Legfeljebb csak részterületeken hoz létre olyan szinteket, amelyek egy-egy csoportot, típust képviselnek (például a testrésznév-hierarchiákban a végtagok nevei), s ebből következően alapszinttel sem rendelkezik. Ennek ellenére a meronom típusú szómezőkben is vannak olyan szavak, amelyek az alapterminusok sjátosságait mutatják, azaz jelentésük szerint a kérdéses lexikai mező központi, fontos kategóriái, morfológiai felépítésük szerint egyszerű, primér terminusok. (Megemlítendő, hogy Aitchison /1994: 103/ a meronom szómezőknél is feltételezi az alapszint létét.) A testrésznevek esetében ilyenek például a *fej*, *szem*, *arc*, *fül*, *láb*, *kéz*, *kar* stb.

Andersen a már többször hivatkozott tanulmányában a testrésznevek esetében is következetesen számol az alapterminusok csoportjával („basic terms”, „basic-level terms”), bár a szerző nem fejti ki egyértelműen, mely testrészneveket tekinti „alap”-nak. Megállapítja, hogy az anyanyelv-elsajátítás során ezek az elnevezések jelennek meg először. A gyerekek hamarabb használják a *szem*, *fül* típusú gyakoribb testrészneveket, mint akár a speciálisabb, a hierarchiában lejjebb található neveket (*szempilla*, *fülcimpa*), vagy a lexikai hierarchiában felül szereplő általánosabb szavakat (*fej*, *test*). Egyes pszichológiai vizsgálatok szerint az embert ábrázoló gyermekrajzok differenciálódása is hasonló tendenciát mutat, először az alapkategóriák jelennek meg az ábrázolásokban. Továbbá megfigyelhető, hogy a testrésznév-felsorolásos teszteknel is a megkérdezettek először ezeket a szavakat említik. (Andersen 1978: 359-363) Összegezve, Andersen feltehetőleg azokat a gyakoribb használatú, fontosabb (*salient*) testrészeket megjelölő primér lexémákat tekinti alapterminusoknak, amelyek a lexikai hierarchiában középen helyezkednek el.

Andersen nem csupán az alapterminusok létét állítja a testrésznevek esetében, hanem azt is, hogy ezek az elnevezések a taxonom hierarchiákhoz hasonlóan egy szinten, mégpedig az alapszinten helyezkednek el az adott lexikai struktúrában:

„.....the domain tends to be organised into a hierarchical structure with five (or occasionally six) levels, with basic terms at a middle, „generic” level (usually level three).”

(Andersen 1978: 363)

Ezt az állítást azonban sem az általa közölt „ágrajzok” (kecsua, huasztek és szerbhorvát testrésznév-hierarchiák), sem az uráli nyelvek adatai nem támasztják alá. A mordvin, votják, vogul és osztják adatközlők által készített ábrák mindenesetre azt mutatják, hogy alapterminusoknak tűnő elnevezések a második és negyedik szinten is szerepelnek, és a harmadik szint testrésznevei sem tekinthetők mind alapterminusoknak. (Ld. 2-8.sz. mellékletek.)

Úgy vélem, más meronom mezőkhöz hasonlóan a testrésznév-hierarchia sem rendelkezik olyan jellegű - egy szinten elhelyezkedő - alapterminusokkal, mint például az állat- vagy növénynevek rendszere. A leggyakoribb, legáltalánosabb primér terminusok sem rendelkeznek a taxonom struktúrák alapkategóriáinak olyan fontos jellemzőivel, amelyek szerint ezek az elnevezések a leginformatívabbak, a struktúra kognitíve leggazdaságosabb tagjai. Állíthatjuk-e, hogy a *boka* informatívabb, központibb elnevezés, mint például a *lábcsár*? Ettől függetlenül minden nyelvben érvényes bizonyos testrésznevekre, hogy a lexikai mező központibb, fontosabb lexémái, melyek morfológiailag is a legegyszerűbb tagok. (A szókészlet más - kevésbé jól strukturált - területein is megfigyelhető, hogy a beszélők számára kitüntetett, gyakoribb formák, alakok vagy jelenségek jellemzően rövidebb, egyszerűbb elnevezéssel rendelkeznek.) A fentiek alapján a testrésznevek központi, a taxonom hierarchiák alapterminusaira emlékeztető lexémáit az alábbiak jellemzik:

- monolexémák, tehát nem összetételek, képzett származékok vagy szintagmák
- több testrész megnevezésénél is szerepelnek, a testrésznevek csoportján belüli poliszémia gyakori résztvevői (például *ujj*, *köröm*, *lábfej*, finn *kyynärpää* 'könyök /pää 'fej'/, vogulN *ńol-sam* 'arc'/'orr' + 'szem'/, vogul LM *ńal-tus* 'arc'/'orr' + 'száj'/)
- neutrális használatban a poliszém terminus a primér kategóriát jelöli (például *ujj* 1.'(kéz)ujj'/2.'(láb)ujj')
- „kitűnnek”, azaz használatukat tekintve gyakoriak, az anyanyelv-elsajátítás folyamán hamarabb jelennek meg
- jelentésük stabil, jelentésextenziójuk pontosan behatárolható.²¹

²¹ Az alapterminusok kiválasztása, azok jellemzőinek megállapítása elsőként a színnevek csoportján történt meg (Berlin-Kay 1969: 6-7), s nagy vitát váltott ki. A kérdéssel foglalkozó további tanulmányok újabb kiválasztási szempontokat vetnek fel (ld. például Sipőcz 1994: 31-39). A testrésznevek szempontjából figyelemre méltónak tartom közülük azokat a felvetéseket, melyek az alapterminusok továbbképezhetőségére vonatkoznak. Finn és magyar tanulmányok is utalnak arra, hogy színnevekből igeképzés elsősorban az alapszínneveknél lehetséges. Több nyelv testrészneveinek összehasonlító elemzése az igeképzés oldaláról bizonyára érdekes eredménnyel szolgálna.

A testrészneveket vizsgáló tipológiai tanulmányok alapján megállapíthatjuk, hogy morfológiailag egyszerű terminus a nyelvek zömében a fej és a végtagok neve, továbbá az 'arc', 'szem', 'száj', 'fül' és gyakran még az 'ujjak', 'lábujjak' és a 'köröm'. (Andersen 1978: 353) A többi testrész név esetében a különböző nyelvek meglehetősen változó képet mutatnak az alapterminusok sajátosságaival rendelkező lexémákat vizsgálva. A nyelvek kisebb - areálisan vagy genetikailag összetartozó - csoportját vizsgálva azonban az egyezések száma nő, és gyakran figyelhetünk fel közös, ún. implikációs összefüggésekre. Ilyet tapasztalunk például a végtagok nyelvi tagolása esetében. Egyes nyelvekben létezik a kar/kéz, láb/lábfej primér lexémával kifejezett megkülönböztetése (például angol *arm/hand*, *leg/foot*). Közülük az utóbbi feltételezi az előbbit, azaz a láb/lábfej monolexémás elnevezései implikálják a karét és a kezét. Brown szerint a kézfej, illetve lábfej primér lexémával történő megnevezését az indokolja, hogy e nyelvek beszélői a kézfejet és a lábfejet „csatolt részeknek” tekintik, azaz ezek elnevezései a testrésznevek nomenklatúrájába önállóan épülnek be, tehát egyik testrész névvel sem alakíthatnak ki meronom viszonyt. (Brown 1976: 423) A nyelvek másik csoportjában egy-egy primér lexéma nevezi meg az egész kérdéses testrészt (például orosz *ruka/noga*, finn *käsi/jalka*, vogul *kāt/layəl*). A meronómia jellemzésénél említettem (1.4.3), hogy a meronom struktúra jellegzetes hiánya, hogy gyakran a főbb funkcionális résznek nincs neve, illetve a kérdéses részre az egész neve használható. A végtagok esetében ez alapján azt látjuk, hogy az oroszsal egy típusba tartozó nyelvek ennek a tendenciának megfelelően a kérdéses terminussal jelölik a végtag egészét és annak végén elhelyezkedő „funkcionális részét” is. Ezekben a nyelvekben is kialakulhat idővel az első csoportra jellemző tagolás, a kéz és kar – és gyakran vele szimmetrikusan a láb és lábfej – nyelvi elkülönítése (vö. *lábszár*, finn *käsivarsi* 'kar: a kéz szára', vogul *kātsor* 'ua.'). de ebben az oppzicióban az ősi és primér lexémával szemben másodlagos, nyelvileg komplexebb elnevezéssel állnak, vagy pedig átvételek valamely más szemantikai mezőből, vagy más nyelvből. (Vö.

Andersen 1978: 352, 357, Koski 1990, továbbá vö. még 1.4.3.) Az ilyen összefüggések feltárása történeti elemzést kíván, mely gyakran hiányzik a tipológiai jellegű tanulmányokból. A magyar nyelv szinkron szempontból a felső végtagot tekintve az angollal tartozik egy típusba (*kar/kéz ~ arm/hand*), de történetileg egyértelműen a rokon nyelvekhez kapcsolhatjuk: a *kéz* az elsődleges elnevezés, megfelel (etimológiailag is) a finn *käsi*, vogul *kāt* stb. szavaknak, a *kar* pedig későbbi átvétel az ótörökből. Mindennek szinkron vetülete is van: nem véletlen, hogy a *kéz* szó egyaránt használható az egész felső végtag megnevezésére (vö. *kezetlen*), és hasonló vonásokat tapasztalunk a láb nyelvi tagolásánál is. Wilkins (1996: 275-277) vizsgálatai szerint történetileg az ősi bb jelentés a funkcionális részre, azaz a kézfejre/lábfejre vonatkozott és másodlagosan terjedt ki a végtag egészére például az oroszban és a finnugor nyelvekben (ld. 1.8.2). Hasonló történetiséget mutatnak azok a nyelvek is, amelyeknél létezik az *arm/hand* típusú tagolódás, azaz a *hand*-féle elnevezések az ősi bbek (vö. Koski 1990: 129), ebben a csoportban azonban nem ment végbe az említett névátvitel. (Ld. még 3.1.)

1.8 A testrésznevek lexiko-szemantikai univerzáléi

1.8.1 Univerzálék E.S. Andersen kutatásai alapján

Számos nyelv testrész-elnevezéseit tanulmányozva Andersen az alábbi univerzális megállapításokat írja le a testrésznevek lexikai struktúrájáról (Andersen 1978: 352-4)²²:

(1) 'Test' jelentésű szóval minden nyelv rendelkezik.

Andersen ezen megállapítása megfelel annak a Cruse által leírt elvnek, hogy a meronómia kezdő lexémája sohasem hiányozhat, azaz névtelen egész részeit a

---

²² Andersen univerzáléi az esetek jelentős hányadában követik Brown 41 nyelv vizsgálatára épülő megállapításait (Brown 1976).

nyelvek nem nevezik meg (vö. 1.4.3). Ennek egyszerű magyarázata abban lehet, hogy a rész fogalma bizonyos mértékig magában foglalja az egész fogalmát, tehát ha valamely egésznek egy nyelv megnevezi a részeit, természetesen elnevezéssel magára az egészre is. Fordítva ugyanezt nem állíthatjuk, azaz az egész fogalma nem feltételezi a rész fogalmát, sok olyan dolgot megneveznek a nyelvek, amelynek egyes részeire nem alakultak ki külön elnevezések. A testrésznevek esetében mégis azt tapasztaljuk, hogy a 'test' jelentésű szavak a nyelvekben többnyire poliszémek, primér jelentésüket tekintve vagy más testrészeket neveznek meg (bőr, törzs stb.) vagy 'ember' jelentésűek (ld. 1.8.2). Wilkins szerint a 'test' történetileg unstabil terminus, és a testrésznév-meronímia holonimájaként sok esetben célszerűbb az 'ember' szót tekintenünk:

„With 'person' as the unique beginner, notions like 'spirit', 'soul', and 'mind' enter into this partonomy along with the physical aspects of a person. This distinction is made explicitly in Ponapean where *pali-war*, the word for 'body', literally means 'vessel side' and is opposed to *pali-ngen* meaning 'spirit side'.

(Wilkins 1996: 271)

- (2) Minden nyelv rendelkezik 'fej' jelentésű testrésznévvel, és e lexéma a lexikai struktúrában közvetlenül a 'test' meronimája. A „második szinten” szereplő szavak a 'fej' mellett még többnyire a törzset és a végtagokat megnevező lexémák.
- (3) Minden nyelv rendelkezik 'szem', 'orr' és 'száj' jelentésű testrésznevekkel.
- (4) A felső végtag minden nyelvben külön elnevezéssel bír.
- (5) A nyelvek általában megnevezik az ujjakat/lábbujjakat, és ennek módja négy típust követ: (i) a kéz és a láb ujjai önálló, primér elnevezésekkel rendelkeznek (például angol *finger/toe* '(kéz)ujj/lábujj', finn *sormi/varvas* 'ua.')²³ (ii) ugyanaz a primér terminus használatos mindkét jelentésben (például szerbhorvát *prst* 'ujj, lábujj', osztják Kaz. *paŋ* 'Daumen, grosse Zehe', *мѣ* 'Finger ausser Daumen, Zehe' -

²³ Az ebbe a típusba tartozó nyelvek külön, morfológiailag egyszerű terminusokkal rendelkeznek a kéz és a láb jelölésére.

- DEWOS 1186, 719) (iii) külön elnevezések alakultak ki ugyanabból a töből (például huasztek *tihaš in k'ubak* 'ujj' / *tihaš in akan* 'lábujj') (iv) a magyar nyelvben is megfigyelhető módon a kéz ujjaira primér terminus használatos (*ujj*), mely a láb szóval alkotott összetétellel nevezi meg a lábujjakat (*lábujj*)²⁴.
- (6) A körmöket minden nyelv megnevezi két mintát követve: (i) ugyanaz a primér terminus használatos a kéz és a láb körmeinek a jelölésére (például szerbhorvát *nokat* 'köröm') (ii) ugyanabból a töből kialakított külön elnevezések használatosak (például angol *fingernail/toenail* '(kézu)jjköröm/(lábujj)köröm', thai *lap mur/lap tin* 'ua.').
- (7) Az *láb* lexéma implikálja a *kéz* lexéma meglétét. A nyelvek zömében megtalálható a *láb* is, és a *kéz* is, némelyikében csak a *kéz*, de nincs olyan nyelv, amelyben csak a *láb* lenne használatos.
- (8) A *lábfej* (vö. angol *foot*) megnevezés implikálja a *kézfej* (vö. angol *hand*) megnevezését. E két kategória sohasem bír ugyanazzal a névvel, szemben más, a test alsó és felső része közötti szimmetrián alapuló testrésznevek poliszemiájával.
- (9) Ha az egyes lábujjak önálló elnevezéssel bírnak, a „párhuzamos” kézu)jjaknak is van nevük. Vannak nyelvek, amelyekben (i) nincsenek külön elnevezések az egyes ujjakra, másokban (ii) a kéz ujjaira vannak, de a lábéra nincsenek, míg némely nyelvekben (iii) az egyes kéz-, illetve lábujjak is önálló névvel rendelkeznek.

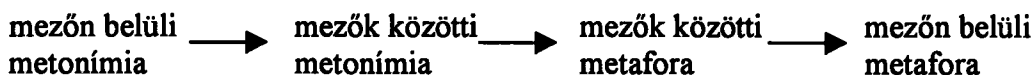
A fentiekhez Andersen hozzáfűzi, hogy a felsorolt univerzálék a hozzáférhető források által kínált legfőbb általános tendenciák, melyek száma további nyelvi anyagok elemzésével bizonyára gyarapodhat.

---

²⁴ Ennek „fordítottja” nem fordul elő a nyelvekben, azaz a 'kéz' és 'lábujj' jelentésű szavak összetétele sehol nem használatos a kéz ujjainak jelölésére.

1.8.2 Szemantikai változások a testrésznevek csoportjában

A testrésznevek szemantikai jellemzőit vizsgáló tanulmányok zöme foglalkozik az ezen a szókészleti területen megfigyelhető névátvitelek²⁵ jellegével és típusaival. A névátvitelek jellegüket tekintve metaforán vagy metonímián alapulnak, és különbözhetnek aszerint, hogy a testrésznevek szemantikai mezőjén belül mennek-e végbe, vagy nem. Ezek alapján négy fő típust különböztethetünk meg: (1) mezőn belüli metonimikus változások (például a számos nyelvben megfigyelhető 'törzs' → 'test', 'kéz: kézfej' → 'kéz: a felső végtag egésze' jelentésváltozások, vagy vogul *wiŕt* 'homlok, arc'); (2) mezők közötti metonimikus változások (például finn *niellä* 'nyel' → *nielu* 'garat', *vyö* 'öv' → *vyötärö* 'derék'²⁶); (3) mezőn belüli metaforikus változások (például *fej* → *kézfej*, *lábfej*, finn *pää* 'fej' → *olkapää* 'váll', vogul *sis* 'hát' → *käsis* 'kézhát'); (4) mezők közötti metaforikus változások (például *szár* → *lábszár*, finn *varpa* 'vessző, gally' → *varvas* 'lábujj', vogul *marek* 'szárny' → *kāt-marek* 'kar'). A tipológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a névátvitellel keletkezett testrésznevek szemantikai forrása többnyire a testrésznevek mezőjén belül van, továbbá a metonimikus változások érthető módon a mezőn belül mennek végbe, a metaforikusak pedig természetüknél fogva inkább mezők közöttiek. A négy fenti típus gyakoriságát tekintve az alábbi hierarchiát követi a világ nyelveiben (Wilkins 1996: 274):

²⁵ A névátvitelek közé nem csupán a tulajdonképpeni névátviteleket sorolom, hanem azokat a jelenségeket is, mikor a testrésznév egy másik testrésznévből jön létre képzés, összetétel, modifikálás útján.

²⁶ A finn *vyötärö* 'derék' (< *vyö* 'öv') típusú elnevezés a törzs középső részére az észten is ismeretes: *vöökoht* 'derék: az öv helye'. Ezen elnevezések háttérében a germán nyelvek hatása lehet, vö. svéd tájnyelvi, régi nyelvi *bältestad* 'ua.', német (1500-1700-as évek) *gürtelstätte* 'ua.' Hasonló képzetten alapulnak a román és szláv nyelvekben is a 'derék' jelentésű testrésznevek: francia *ceinture*, olasz *cintola* (< *cinto* 'öv'), orosz *поясница* (< *пояс* 'öv'). (Koski 1987a: 71) Esetleg orosz hatást sejtethetünk az alábbi, hasonló, rokon nyelvi testrésznevek mögött: mordvin *karksamo* 'derék' (< *karks* 'öv'), vogul *ēntapjor* 'derék' (*ēntap* 'öv', *jor* 'hely').

Wilkins négy nyelvcsalád (dravida, bantu, indo-európai, tibeti-burma) testrészneveit vizsgálta a névátvitelek szempontjából. A felhasznált forrásokban 225 különböző szemantikai változást regisztrált, s ha egy adott változás három nyelvcsaládból kimutatható volt, akkor azt természetes szemantikai változásnak tekintette („crosslinguistically natural change”). Nem csupán az azonos névátvitelek, hanem az azonos típusba sorolhatóak is a természetes változások számát gyarapították. Több nyelvben is megfigyelhető például, hogy a 'has' jelentésű testrésznevek eredetüket tekintve valamilyen tartályszerű dolgot jelölő szóból alakultak ki. Ez a szó nyelvcsaládonként változó (például a dravida nyelveknél 'fészek', a tibeti-burmai nyelvcsaládnál 'barlang', az indo-európainál 'üreg', a bantu nyelveknél 'zsák' és a pápua nyelvekben 'kosár' jelentésű), de a tendencia jellege ('valamilyen üreges test' → 'has') kétséget kizáróan azonos. A regisztrált jelentésváltozások kb. 70 százaléka tartozott a természetesek közé, és a maradék 30 százalékot többnyire az olyan kultúrspecifikus esetek alkották, mint például a dravida nyelvekben megfigyelhető 'adott testrészen viselt dísz' → 'testrész' névátvitel (például 'fülbevaló' → 'fül', 'lábkarika' → 'láb')²⁷. (Megjegyzendő, hogy a fordított irányú jelentésváltozás általánosabb, a valamely testrészen viselt dísz gyakran nevezik el az adott testrésztől.) A leírt jelentésváltozások alapján Wilkins az alábbi természetes szemantikai tendenciákat állapította meg (Wilkins 1996: 273-274):

- (1) A látható testrészek esetében a rész neve gyakran válik a részt tartalmazó egész nevévé is, míg a fordított irányú jelentésváltozás nem jellemző (például 'köldök' → 'has' → 'törzs' → 'test' → 'ember').
- (2) Az ugyanazon az egészen belül spatiálisan érintkező testrészek elnevezésénél jellemző a mindkét irányban végbemenő névátvitel (például 'has' ↔ 'mell', 'koponya' ↔ 'agy').

---

²⁷ Hasonló metonímia az európai nyelvekben a derék elnevezéseinél található, vö. 26. jegyzet.

- (3) A deréktől felfelé, illetőleg lefelé elhelyezkedő, párhuzamosnak tekinthető testrészek esetében általános a névátvitel, mely lehet egyirányú és kétirányú is (például 'könyök' ↔ 'térd', 'anus' → 'száj').
- (4) Az állati testrészek nevei gyakran válnak emberi testrészek elnevezésévé (például 'ormány' → 'orr', 'csőr' → 'arc').
- (5) Testrésznév keletkezhet az adott testrésszel végzett cselekvést megnevező szóból (például 'sétál' → 'láb').

A fenti tendenciák közül az első az, amely csak egy irányban fordul elő ([RÉSZ] → [EGÉSZ]), a többi esetében a jelentésváltozások iránya ily módon nem meghatározott. Ez az egyirányúság is csak a látható testrészek esetében érvényesül, hiszen például 'koponya' ↔ 'fej', 'láb(szár)' ↔ 'csont' rész - egész típusú, kétirányú névátvitelek több nyelvcsaládban is ismeretesek. A meronómia jellemzésénél utaltam rá, hogy rész-egész viszony több fajta létezik. Ebben az esetben is ezt tapasztaljuk; a „látható egész látható része” – típusú meronómia másképpen viselkedik, mint a „tartalmazó – tartalmazott” kapcsolaton alapuló. Névátvitel csak az egyértelműen összetartozó egészek esetében megy végbe, a csatolt részek már nem „engedik át” a jelentésváltozást. A végtagok esetében gyakori a 'köröm' → 'ujj' → 'kéz(fej)' → 'kar/kéz' (hasonló módon a lábnál is) metonímia, mely itt megáll, és nem folytatódik a törzs részeinek megnevezésénél.

Felfigyelhetünk arra is, hogy mindez magyarázatot ad arra a jelenségre, hogy a meronom kapcsolatnál miért rendelekezik gyakran az egész, és annak főbb funkcionális része ugyanazzal a névvel. E név történetileg először az adott részt jelölte, majd a rész neve vált idővel az egész elnevezésévé is. (Vö. 1.4.3, 1.7.2.)

Wilkins fenti megállapításai történeti következtetésekre is alkalmasak. Ha azt tapasztaljuk, hogy egy nyelvcsaládban történetileg azonos alakra visszavezetett testrésznevek a rokon nyelvekben különböző testrészeket jelölhetnek, akkor a testrésznevek mezőjén belüli természetes szemantikai tendenciák irányadóak lehetnek

az alapjelentés kikövetkeztetésénél. A bantu nyelveknél például a **-yádá* alakban rekonstruált szó mai megfelelői 'ujj', 'kéz' és 'köröm' jelentésűek. A „rész → egész” – jelentésváltozás alapján feltételezhető, hogy a szó eredeti jelentése 'köröm' lehetett. (Wilkins 1996: 275)

Carlson (1990) egy tanulmányában az altaji és finnugor nyelvek szemantikai parrallelizmusait vizsgálja többek között a testrésznevek csoportján. Olyan névátviteleket ír le, melyek összhangban állnak Wilkins adataival. Megállapítja, hogy mindkét nyelvcsalád testrésznevezéseit kiterjedt másodlagos metonimikus és metaforikus használat jellemzi (mezőn belül és kívül egyaránt). Az általa lejegyzett névátvitelek között szerepelnek az alábbiak: 'bőr'-'test'-'hús'; 'orr'-'csőr'; 'felkar'-'könyök'-'csukló'-'kéz(fej)'; 'felkar'-'kar'; 'lábszár'-'láb'-'lábfej'; 'mell'-'mellkas'-'felsőtest'; 'has'-'gyomor'-'szív' (uo: 232-4). Némely esetben kísérletet tesz az eredeti jelentések megállapítására is, például jelentésbővülést feltételezve a 'lábfej' → 'láb' esetében, vagy többszörös metonimiás névátvitellel magyarázva a 'felkar' → 'könyök' → 'csukló' → 'kéz(fej)' névátvitelt, de a jelentésváltozások rendszerszerűségét nem vizsgálja, illetőleg úgy véli, hogy a vizsgált szavak szemantikai forrása nem deríthető ki a jelentős átfedések miatt. Carlson vizsgálatait Wilkins idézett tanulmányának megjelenése előtt végezte, így módon még nem vehette figyelembe annak a jelentésváltozások irányára és jellegére vonatkozó tipológiai állításait.

Wilkins tanulmányában egy 77 lexémát tartalmazó listában írja le azt a 75 névátvitelt, melyek legáltalánosabbak a testrésznevek esetében a vizsgált négy nyelvcsalád adatai alapján (ld. 1.sz. melléklet). Dolgozatom második részében az uráli nyelvek testrészneveit, azok szemantikai változásait és történeti összefüggéseit több esetben hasonlítom össze a Wilkins által leírt ún. természetes szemantikai tendenciákkal.

A testrésznevek kialakulásának történetiségét, a szócsoporthoz tartozó növekedését vizsgálva az alábbiakat állapíthatjuk meg. Általában igaz, hogy adott szóképzési

területeken belül a nyelvek időben előre haladva a pontosabb differenciálásra törekednek. Berlin és Kay (1969) színneves vizsgálatai az alapszínnevek megjelenésének és számának történeti stádiumokat feleltettek meg, és a színmező pontosabb nyelvi differenciálását egyenesen a nyelvet beszélők kulturális fejlettségével kapcsolták össze. Ilyen kézzelfogható történetiséget a testrésznevek csoportjánál nem találunk. Valójában minden nyelv meglehetősen pontosan és árnyaltan megnevezi a különféle testrészeket, s ez a belső testrészekre is érvényes, hiszen a természeti népek az elejtett állatok hasznosításánál nyilvánvalóan megnevezték például a különféle ehető, illetőleg ehetetlen, vagy egyéb módon hasznosítható testrészeket. A testrésznevek ilyen irányú vizsgálatai ily módon a nomenklatúra növekedését függetlennek tartják a beszélők technikai, kulturális stb. fejlettségétől. Természetesen, ez csupán a testrésznevek ún. folk-partonómiájára érvényes, a szaknyelv (például orvostudomány) esetében egyértelműen a terminusok számának növekedésével számolhatunk.

2. TEST

2.1 A test fogalmának lexikai megjelenése a nyelvekben

A testrésznevek lexikai struktúrájában holonimaként a 'test' jelentésű szó áll, s ennek meronimája minden egyéb, a struktúrában szereplő testrésznév. Korábban utaltam rá, hogy bár a meronom struktúrák stabil eleme az egész neve, a testrészek esetében ez nem érvényesül, bizonyos nyelvekben egyáltalán nincs olyan 'test' lexéma, mely eredetileg is ezzel a jelentéssel rendelkezett volna, sok esetben 'törzs', 'bőr', 'felület', 'tag, végtag', 'ember' stb. jelentésű szavak válnak másodlagosan 'test' jelentésűvé (1.8.2). Snell, német filológus (Snell 1948: 22, idézi Hakulinen 1959: 284) már a század közepén felfigyelt arra, hogy Homérosz műveiben nincsen olyan szó, mely megfelelné az 'élő emberi test' fogalmának, hanem többnyire a 'rész' jelentésű szavak többes számú alakjai szerepelnek ebben az értelemben. Hasonlóan a latin *membra* (Pl.) 'test' jelentéssel is bírt (< *membrum* 'tag, végtag'), vö. még finn *raaja* 'végtag', népnyelvben 'test' is (Toivonen 1942: 245).

Emellett az is jellemző, hogy a nyelvek általában több szót is használnak az emberi, illetőleg az állati test egészének megnevezésére. Ezek az elnevezések azonban szemantikailag nem felelnek meg pontosan egymásnak: egyes nyelvek külön lexémával rendelkezhetnek a halott, illetve az élő emberi test jelölésére, eltérés mutatkozhat a köznyelvben és a szaknyelvben (például orvostudomány), és az egyes terminusok eltérő stílusértéket képviselhetnek, mely szintén befolyásolja a szóhasználatot.

A *test* szó esetében univerzálisnak tekinthető az élő – halott disztinkció²⁸, ez a megkülönböztetés azonban eltérő módon jelentkezik az egyes nyelvekben, de esetükben

---

²⁸ Az élő és élettelen kategória megkülönböztetését a nyelvek több területén megfigyelhetjük. Bizonyos nyelvekben ezek a kategóriák grammatikailag is elkülönülnek (ez az uráli nyelvek esetében csak korlátozottabban érvényesül), a szóképzésben pedig változatos módon fejeződnek ki az élő jelenségek és az élettelen dolgok oppozíciói. A 'test' lexémáknál megfigyelhető élő – élettelen szembenálláshoz hasonló lexikális oppozíciókat találunk egyes nyelvekben például a 'fa' jelentésű szavaknál, vö. német *Baum* – *Holz*, angol *tree* – *wood*, orosz *дерево* – *дрова*. Más esetekben bizonyos állapotok, cselekvések neve képviselhet hasonló oppozíciót, vö. vogul *ūnli* 'áll' [-ÉLŐ], 'ül' [+ÉLŐ].

bizonyos szabályszerűségekre figyelhetünk fel (Koski 1987a: 39-51). Az európai nyelvekben általános, hogy külön, primér lexéma fejezi ki az élő és halott emberi test fogalmát: latin *corpus* – *cadaver*, angol *body* – *corpse*, német *Körper* – *Leiche*, svéd *kropp* – *lik*, orosz *telo* – *trup*. A szópárok első tagja emberre, állatra is vonatkozhat, az élő – élettelen disztinkció szempontjából neutralizálódhat, a második tag csupán élettelen emberi testet jelölhet. Primér 'cadaver' lexémával azonban nem minden nyelv rendelkezik, hanem bizonyos nyelvekben a 'corpus' szó tekinthető poliszémnek oly módon, hogy az egyaránt jelölheti az élő és halott emberi testet is: például finn *ruumis*. A 'corpus' és 'cadaver' típusú lexémákon kívül további elnevezések is használatosak a test fogalmának megnevezésére. A nyelvek többségére jellemző, hogy a 'mortus' lexéma, mely elsődlegesen a halott emberre használatos, másodlagosan a halott testét is jelölheti: például angol *the dead*, német *Tote*, svéd *den döde*, *avlidne*, orosz *pokojnik*. Gyakori, hogy a nyelvhasználók a 'cadaver'-t annak negatív konnotációja miatt váltják fel a 'mortus' –féle elnevezésekkel. (Koski 1987a: 43, 96)

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a testrésznevek lexikai csoportjában holonimának a 'corpus' fogalomnak megfelelő lexéma tekinthető, s e szó szerepel az adott nyelvben a 'testrész' jelentésű szó alaptagjaként is (vö. *testrész*, angol *body part*, német *Körperteil*, finn *ruumiinosa*). Ez a szó vonatkozhat emberi és állati testre egyaránt, és további denotátumai (legalábbis) az európai nyelvekben zömmel megégyeznek: 'élőlények szervezete a maga anyagi mivoltában'; 'a háromdimenziós tér felületekkel határolt része'; 'valaminek nagyobb tömegű fő része'; 'magasabb szervezeti egység; testület' stb. (Vö. TESZ III. 906, Koski 1987a: 45-51) A nyelvek 'corpus' lexémája jellemzően az élő testet jelöli, de az [ÉLŐ] – [ÉLETTELEN] oppozíció szemantikailag neutralizálódhat. A 'cadaver' lexéma a 'corpus'-szal szemben nem tagja a testrésznevek lexikai struktúrájának, és általában csak az emberre vonatkozik. A 'mortus' pedig elsődlegesen az élő emberi lény fogalmának ellentétpárja, és másodlagosan szerepelhet 'cadaver' jelentéssel is.

Hakulinen szerint az 'élő test' fogalmának lexikai megjelenése valójában annak a mágikus, illetve vallási gondolkodásmód kialakulásának köszönhető, amelyben a lélek ellentétpárjaként szükség volt a test megnevezésére. A 'halott test' viszont természetszerűleg ősből fogalom, mely némely esetben [ÉLŐ] jelentéskomponenst is kaphat annak következtében, hogy bizonyos szituációkban nem dönthető el egyértelműen egy adott test élő, illetőleg halott volta. Az élettelen → élő jelentésfejlődésre csak elvétve találunk példát, ilyen tendencia figyelhető meg például a finn *raato*, *ruho* szavaknál: 'leölt, vagy halott állat teste', de néhol 'emberi (élő) test' is (pejoratív jelentésárnyalattal), vagy hasonlóan az orosz *tuša* 'állati tetem; kövér ember, hústorony' szónál. E példák azt szemléltetik, hogy a jelentésváltozás elsősorban a pejoratív használat eredménye, és az élettelen → élő jelentésváltozást jellemzően állati test → emberi test névátvitel is kíséri. (Az orosz szó egyébként a zürjénbe is átkerült jövevényszóként, és már csak [ÉLŐ] jelentéskomponenssel: zürj. *tuša* 'termet, törzs'.) Jóval gyakoribb és általánosabb ezzel szemben a fordított irányú, élő → élettelen jelentésváltozás. Ilyen ment végbe például az angol *corpse* 'hulla, tetem' esetében (< latin *corpus*), vagy a német *Leiche* 'cadaver' szónál, mely eredetileg az élő test jelölésére szolgált, majd felváltotta a korábbi 'cadaver' jelentésű szót (vö. ófelnémet *hrēv* 'dög, holttest') annak negatív árnyalata miatt. Ellentétpárja, a *Körper* 'corpus' az 1200 években keletkezett a latin *corpus* függő eseteiből, és elterjesztésében az egyház és az orvostudomány játszott szerepet. (Hakulinen 1959: 289)

2.2 A 'test' élő – élettelen disztinkciója az uráli nyelvekben

A mai uráli nyelvekben az élő – élettelen disztinkció kifejezése az emberi test esetében eltérőképpen megy végbe.

2.2.1 A balti-finn nyelvek közös eredetű 'cadaver' lexémával nem rendelkeznek, s ez feltehetőleg ősi örökség a korábbi nyelvi korszakokból. Az egyes nyelvek külön életében azonban már megjelentek 'cadaver' jelentésű szavak, és e folyamat talán a környező (nem rokon) nyelvek areális hatására ment végbe

A finnben több 'test' jelentésű szó is használatos, közülük a *ruumis* a legáltalánosabb. A szó a finn nyelvből mutatható ki, illetőleg a vótból és a lappból, ahol finn kölcsönzés: vót *ruumõ*, *ruumis*, *rūm*, *rūmez* 'test', *rūmiuz* 'test, halott', lp N *rumáš* 'test', lpKo *rōmas* 'halott szelleme' (SKES 889). A finn szó és megfelelései [ÉLŐ] és [ÉLETTELEN] komponenssel egyaránt rendelkeznek, vö. *terve sielu terveessä ruumiissa* 'ép testben ép lélek' – *ruumiskirstu*, *ruumisarkku* 'koporsó'. A SKES a *ruumis* eredetéről nem szól, Hakulinen szerint a szó a finn nyelv külön élete során nyerte el mai alakját és jelentését, formáját tekintve az inproduktív -s képzős névszók sorába tartozik (vö. *lipas*, *lounas*), és az alapszó talán a nyelvjárásokban fellelhető *ruhmo*, *ruhmu*, *rumho* 'tuskó, henger, faedény, mérőedény, púp', vö. még karjalaunuszi *ruhma* 'fán, faágon levő dudor' szavakkal lehet kapcsolatban. Hakulinen ezek alapján az ősfinnre egy **ruhma* 'fatörzs darabja, tuskó' alakot feltételez, melynek -s képzős származéka a *ruumis*. Az etimológia gyengéje a szóbelseji *h* eltűnése, e folyamat azonban véleménye szerint a *h*-s kezdetű névszórágok (**ruhmihin*, **ruhmihilla* stb.) regresszív gyengítő hatására mehetett végbe, vö. *rahva:raavas*. (Hakulinen 1959: 290-291)

A finn nyelv még számos 'test' jelentésű szót ismert (és ismer ma is), e szavak használatát a keresztény egyház, és az írott nyelv által elterjesztett *ruumis* szorította háttérbe. Ilyenek a *runko* 'fatörzs, törzs', mely régebben, illetve a népnyelvben 'test (corpus), állati tetem' jelentésű is, vö. még karjalai *runka* 'test, törzs'; a *runnako*, mely a keleti nyelvjárásokban és a karjalaiban 'test (corpus), állati tetem, törzs'; továbbá *raato* 'állati tetem', de pejoratíve 'emberi test' is; *ruho* 'ua.' A *kehlo* 'sajtár, dézsza' szót elsősorban a délnyugati nyelvjárásokban az élő és halott test jelölésére is használják,

továbbá ‘has’ jelentése is ismeretes. Az eredeti jelentés mindenesetre valamilyen kerek tárgyra vonatkozhatott (~ cser. *kāšal*, *kāšāl* ‘edény abroncsa’; votj. *kīťšil’* ‘görbe’; zürj. *kīťšijl’* ‘kanyar, horog’ - SSA I:336), és másodlagos metaforikus alakulatok a ‘test’, illetve ‘has’ jelentések. Szemantikailag hasonló a *kere*, mely szintén kerek tárgy jelölésére szolgált (például szita, rosta abroncsa), de ‘leölt állat teste’ jelentése is adatolt (~ ész. *kere* ‘test, törzs, leölt állat teste, (fa)törzs, kör’; lív *kę’r* ‘kör’; votj. *kuri* ‘vaskarika’; zürj. *kor* ‘abroncs’; ma. *körül*, *köré* stb. - SSA I: 345; UEW 148: *kere ‘Kreis, Ring Reifen’.) (Vö. még lentebb ész. *keha*.)

A mai finn köznyelvben a *ruumis* mellett ‘test’ jelentéssel többnyire a *keho* használatos még, mely [ÉLŐ] jelentéskomponenssel rendelkezik. A *keho* új alakulat a finnben, használatát az 1940-es években javasolták, kezdetben főképpen orvosi szakszóként. Az új lexéma szükségességét egyrészt abban érezték, hogy a *ruumis* poliszemiája miatt a szóhoz a ‘halott’ konnotáció erősen hozzákötődik, másrészt pedig az európai nyelvek ‘corpus’/‘cadaver’ disztinkcióját a finnben is szerették volna kialakítani. A *keho* ellentétpárjaként [-ÉLŐ] jelentéskomponenssel a *kalmo* szót ajánlotta a Finn Irodalmi Társaság. (Koski 1987a: 44) Ez utóbbi a köznyelvben nem terjedt el, a *keho* valamivel jobban, ennek több származéka is használatos, vö. *kehonkieli* ‘testbeszéd’, *kehonrakenmus* ‘testépítés’.

A finn *keha* kialakításánál mintául szolgált az ész. *keha* (Eronen 1999), mely a mai ész. köznyelv legáltalánosabb ‘test (corpus)’ szava. A rokon nyelvi megfelelések (~ fi. *kehä* ‘kör’; mord. E *či*, M *ši* ‘nap’; cser. KB *kečə* ‘ua.’; zürj. S *kjč* ‘fülkarika, karika’; votj. S *kjč*, *kjš* ‘hurok’; osztj. V *kōč* ‘karika a síbot végén’; vog. So. *kis* ‘karika, ív’; ? ma. *kengyel* - UEW 141: *kecä ‘Kreis, Ring, Reifen’ FU) jelentései alapján eredeti jelentése ‘kör, karika, abroncs’ volt, a ‘test’ az észten kívül még a lívből adatolt: *kejā* ‘test, leölt állat teste, has, tartály’ (SSA I: 337) Az ész. *keha* a finn *ruumis* szóval ellentétben az európai nyelvek ‘corpus’ lexémáihoz hasonlóan elsősorban az élő test jelölésére szolgál, és ‘cadaver’ értelemben egyrészt a *surnu keha* ‘halott test’

lexikalizálódott szintagma (összetételként is: *surnukeha*), másrészt pedig a szintén mesterséges szóalkotással keletkezett *laip* használatos. (Raun 1982: 69) A 'cadaver' fogalom igényére a német nyelv és kultúra meghatározó szerepe lehetett hatással, maga a *laip* is a felnémet *leiche* átvétele. (A 'corpus' > 'cadaver' jelentésfejlődésre vö. 2.1) Hasonló folyamat ment végbe a lívben, ahol az észti *keha*-nak megfelelő *kejā* (l. fentebb) mellett a németből átvett (esetleg a letten keresztül) *liik* használatos 'cadaver' értelemben. (Koski 1987a: 97)

Az eddig felsoroltakon túl még megemlítést érdemel a karjalai *hipie*, lüd *hibd(e)*, *hibje*; vepsze *híbd'*, *hibj*; észti (régii nyelvi) *hivu* szavak 'test' jelentése (~ finn *hipiä* 'bőrfelület, arcszín'). A szó etimológiáját tekintve germán jövevényszó (< germ. **hiuja-*, *hiwja, vö. svéd *hy* 'bőr, arc, arcszín' SSA I: 166), a finnségi nyelvekbe 'bőr, testfelszín, felszín' jelentéssel kerülhetett át, s ily módon a Wilkins által is leírt 'bőr' → 'test' jelentésváltozásra nyújt példát a fenti nyelvekben. Hasonlóak még a karjalai *iho* 'arc, test, bőr', vót *iho* 'test, bőr' és észti *ihu* 'ua.' (~ fi *iho* 'bőr' < *(j)*isa* 'Haut' FP UEW 636). A Wilkinsnél is szereplő 'csont' → 'test' jelentésfejlődés pedig a karjalai nyelvjárásokban fellelhető *luut* (Pl.) 'test' (< *luu* 'csont') esetében figyelhető meg (Virtaranta III: 192)

2.2.2 A Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a magyar nyelvben is. A magyar *test* szó, melynek egyébként etimológiája tisztázatlan, a finn *ruumis*-hoz hasonlóan élő és élettelen jelentésben is használatos volt. A Halotti Beszédben (HB) még szerepel 'holttest' jelentéssel: *kinec ez nopun teltet tumetiuc*. (Vö. még: *Csak a teste* – sírfelirat.) A mai magyar köznyelvben viszont már meglehetősen általános a 'corpus' – 'cadaver' lexikális oppozíció, melynek létrejöttében a balti-finn nyelvekhez hasonlóan areális hatások is szerepet játszhattak. Ezt az oppozíciót a *test* 'corpus', illetve a *holttest*, *hulla* 'cadaver' lexémák fejezik ki. A *holttest* lexikalizálódott összetétel előtagjában a *(meg)hal* ige participiuma szerepel (vö. észti *surnukeha*), a *hulla*

pedig a *hull* ige főnevesült melléknévi igeneve. Ez utóbbi szó a nyelvújítás révén terjedt el, a nyelvújítók vagy mesterségesen alkották más, hasonló képzésű szavak mintájára, vagy a népnyelvből emelték át a köznyelvbe (EWUng. 586), mindenesetre kialakulása párhuzamba állítható a finn *kalmo*, észt *laip* szavakéval. A magyar *test* – *holttest*, *hulla* oppozíció 'corpus' – 'cadaver' – típusú disztinkcióját erősíti az a tény is, hogy a *test* ember, állat esetében egyaránt használható, a *holttest*, *hulla* szavak ellenben csak emberre vonatkozhatnak. Ily módon a magyar *test* szónál – bár eredetileg poliszém lehetett az élő – élettelen megkülönböztetés szempontjából – dominánssá vált az [ÉLŐ] jelentéskomponens, így e lexéma további jelentéseiben is jobban alkalmazkodott a környező kultúrnyelvek 'corpus' szavának használati köréhez, mint például a finn *ruumis*²⁹.

'Cadaver' jelentésű még a magyarban a *tetem*, mely eredetileg élőlények csontjainak jelölésére volt használatos. Feltehető alapszava, a *tete- talán finnugorkori örökség, bár megfeleléseket csupán a finnből és a lappból lehet kimutatni, vö. finn *tähti*, *tähde* 'maradék, maradvány', lapp N *dak'te* 'csont'. A szó nyelvünkben szóvégi *-m* névszóképzővel szilárdult meg, és a feltételezett jelentésfejlődés 'csont' → 'test' → 'halott test' lehetett (EWUng. 1513, TESZ III. 910). Mindkét jelentésváltozást megerősítik a fentebb már ismertett, több nyelvben is regisztrált szemantikai tendenciák.

2.2.3 Az erza-mordvinban a 'corpus' – 'cadaver' –féle megkülönböztetést a *rungo* és *ulov* lexémák fejezik ki. A finn-volgai eredetű *rungo* (FW *runka 'Rumpf, Körper, (Baum)Stamm' UEW 746) mellett az oroszból átvett *tela* is használatos 'corpus' jelentéssel. Az *ulov*, melynek etimológiája ismeretlen, a szótárak szerint 'cadaver' jelentésű, de lehet 'mortus' is, legalábbis erza anyanyelvű informátorom

²⁹ Nyolc európai nyelv 'corpus' lexémájának főbb denotációs csoportjainak összehasonlítását részletesen ld. Koski 1987a: 45-51. Itt csupán néhány példát említenék a magyar – finn eltérés érzékeltetésére: *égitest* – finn *taivaankappale* (vö. német *Himmelskörper*, francia *corps céleste* stb.); *antitest* – finn *vasta-aine* (vö. svéd *antikropp*, angol *antibody*, észt *antikeha* stb.); *hadtest* – *armeijakunta* (vö. német *Armeekorps*). Példák az eltérésre 'cadaver' jelentésben: *holtsápadt* – *kalpea kuin ruumis* 'sápadt, mint a (holt)test'; *hullaszag* – *ruumiinhaju*. Koski szerint a finn szó erős poliszémája okozta, hogy e lexéma használatában nem alkalmazkodott az európai nyelvek 'corpus' lexémáinak jelentéséhez.

egyaránt ezzel a szóval fordította le az orosz *trup* 'cadaver' és *pokojnik* 'mortus' szavakat. 'Mortus' jelentésben azonban általánosabb a '(meg)hal' ige particípiuma, a *kulož*, mely emberre, állatra egyaránt vonatkozhat, szemben az *ulov*-val, mely csak emberi holttestet jelölhet más nyelvek 'cadaver' lexémáihoz hasonlóan.

Az *ulov* hiányzik a moksa mordvinból, ahol az erzával megegyező *ronga*, *t'ela* 'corpus' szavakkal szembeállítva a *lovaža* 'cadaver' és *kula* 'mortus' lexémák szerepelnek [-ÉLŐ] jelentéskomponenssel. A *kula* az erza *kulož*-hoz hasonlóan a '(meg)hal' ige származéka, a *lovaža* pedig eredetileg az emberi és állati csontok jelölésére szolgált, s etimológiáját tekintve az uráli *luwe 'Knochen' (UEW 254) alakra vezethető vissza. Mivel erza megfelelője még ma is 'csont' jelentésű, a 'csont(ok)' → 'cadaver' jelentésváltozás már az erza – moksa szétválás után ment végbe, s a korábban vázolt jelentésfejlődési tendenciák alapján feltételezhető, hogy a 'cadaver' jelentés megszilárdulása előtt élő testre is vonatkozhatott.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az erza és moksa mordvin nyelvjárások (nyelvek) a 'corpus' és 'mortus' fogalmának kifejezésére rendelkeznek közös eredetű lexémával, a 'cadaver' szavak kialakulása és megszilárdulása már e két nyelvjárásban (nyelvben) külön ment végbe.

Ősi eredetű szavakkal kifejezett 'corpus'/'cadaver' –oppozíciót a cseremiszen sem találunk, ahol a finnugor etimológiájú *moyêr* (FU **mun̄k̄s* 'Körper': UEW 286), az oroszról átvett *t'ela*, és a csuvas eredetű *kap* 'corpus' lexémákkal szemben 'mortus' típusú elnevezés használatos a halott emberi testre. Ez utóbbi a '(meg)hal' ige particípiumával kifejezett *kolešo kap* lexikalizálódott összetétel.

A permi nyelvekben viszont létezik közös eredetű 'corpus'/'cadaver' –oppozíció: zrj. *miger* 'corpus', votj. *mugor* 'ua.'; illetve zrj. *šoj* 'cadaver', votj. *šej* 'ua.' Az előbbieket a cseremiszen is megőrződött FU **mun̄k̄s* 'Körper' folytatásai, a zürj. *šoj*, votják *šej* viszont vitatott redetűek. E permi lexémákat az etimológiai szakirodalom általában kapcsolatba hozza az alábbi szavakkal: fi. *haja*: *olla hajallaan* 'szét van

szórva', *hajoa-* 'oszlik'; ? lp E *saajenidh*, N *hājo* 'ua.'; ?? lp N *saggje -j-* 'hely, valaminek a nyoma, sebhely' (KESK 321, SKES 49). Az SSA (SSA I: 130) elképzelhetőnek tartja a finn szó germán eredetét (germ. **sāja*), ebben az esetben a lappban finn átvételről van szó. Rédei (1982:224) nem fogadja el a permi szavak finnugor egyeztetését sem hangtani, sem jelentéstani okokból. Szerinte a lexémák kapcsolatban állnak a votj. S K *šaj* 'sír', C M *šaj* 'ua., temető' szavakkal. A permi alapnyelvre kikövetkeztetett szóbelseji magánhangzó **-o-* lehetett, és a votjákban e hang kétirányú fejlődése következtében szóhasadás ment végbe. Így Rédei feltételezéséből következik, hogy a közpermi **šoj* folytatása egyrészt a zürjén *šoj* 'cadaver', másrészt a votják *šej* 'ua.', illetve a votják *šaj* 'sír', azaz az őspirmiben a szó 'cadaver' jelentésű volt, és a 'holttest → 'sír' jelentésfejlődés a szóhasadás következménye a votjákban.

A fent említett lexémákon kívül a zürjén nyelv köznyelvi szótárai 'test' jelentéssel (is) tartalmazzák még az oroszból átkerült *tuša* 'test, törzs, termet' (< orosz *tuša* 'állati tetem; kövér ember, hústorony'), illetve *vir-jaj* 'test, szervezet' alakokat is. Ez utóbbi az uráli (és altáji) nyelvekre jellemző összefoglaló összetétel, elemei a *vir* 'vér' és *jaj* 'hús' szavak. (Az összefoglaló összetételekről részletesebben ld. a hasonló obi-ugor szerkezeteknél: 2.2.4.) A votják köznyelvi szótárai a *mugor* mellett megemlítik még a *vil'tir* 'test' alakot, melynek *vil* előtagja 'felső rész, felület jelentésű' (vö. obi-ugor **ēl*), utótagja pedig a *tir* 'teljes, teli' szó. (Hasonló szerkesztésmódra vö. például osztják Trj. *ňāŋ-tāl* 'Körper, Rumpf' ['hús' + 'tele'] - DEWOS 1030.) Mindkét permi nyelvben használatos az oroszból átvett *telo* is, de csak különféle fizikai, matematikai kifejezésekben, például votják *čurit telo* 'szilárd test', zürjén *geometričeskej telejas* 'geometria testek'. Votják adatközlők csak a *mugor* alakot említették a testrésznév-meronómia holonimájaként, illetőleg két esetben az *ad'ami* 'ember' szót³⁰.

³⁰ Az adatok egy szakdolgozatból származnak, mely a votják nyelv testrészneveit elemzi szótári és anyanyelvi informátorok adatai alapján (Kádár 1995).

2.2.4 Az obi-ugor nyelvek közös eredetű 'corpus' szava az *ēl: vog. *älpi: LM *älp*, LO So. *alpi* 'Haut, Körper' – osztj. *el: VVj *el*, J *aλ*, DN Ko. Ni. *et*, Kaz. *eλ*, O *el* 'Körper' (Honti 1982: 125). A szakirodalom egy része az osztják alakokat a finn *iho* 'bőr' és etimológiai megfelelőivel hozza kapcsolatba (ld. FUV 99, SKES 102-103), mivel az osztják *l ~ λ ~ t* nyelvjárási mássalhangzó-megfelelés egyaránt lehet az ősi *š és *t folytatása. Az osztják szó azonban hangtanilag és jelentésstanilag pontosan megfelel a vogul LM *älp*, LO So. *alpi* alaknak, így valószínűbb az osztják adat esetében eredeti *l hangot feltételezni. (Az UEW a finn *iho*-t nem kapcsolja össze a kérdéses osztják szóval: *(j)*iša* 'Haut' FP – UEW 636-637.) A vogul szóhoz képzők kapcsolódtak, egyrészt az *-ap*, *-pa* possessivképző, mely a nyugati nyelvjárásokban szabályosan lekopott, másrészt az *-i*, mely főképpen helyet és időt jelentő szavakból képez melléknevet, de *-i* képzős származékok főnévként is előfordulnak (például N *numən* 'fenn' – *numi* 'felső rész'). A vizsgált obi-ugor szavak további kapcsolatban állnak az osztják V *elə*, DN *ētə*, O *äl* 'Deckel, Bedeckung', DN *että* 'von-ab', O *elti* 'über-hin, auf, oben auf', V *eləwtəyi*, DT *äptia* 'auf-darauf, über, quer über, über-hin'; vogul KM *jiw-wälə* 'Deckel des Sargs', P *äl* 'Deckel', So. *kol-ala* 'Dach der Winterjurte', TJ *älk*, KU *älə*, P *ällä*, So. *alya* 'nach dem Oberlauf des Flusses' alakokkal, s így módon a szócsalád a finn *ylä* 'höher, ober, Hoch-, ober-' etimológiai megfeleléseinek csoportjába sorolható (Liimola 1959: 160-3): *wilä (*wülä*) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' FU, ?U (UEW 573-574). A nyilvánvalóan idetartozó vog. LM *älp*, LO So. *alpi* 'Körper' adatok hiányoznak az UEW idézett szócikkből! A 'felső rész, felület' → 'testfelület' → 'test' jelentésfejlődés szemléletében megegyezik a 'bőr' → 'test' jelentésváltozási tendenciával, azonos szemléleten alapuló metonimikus névátvitel eredménye mindkettő (vö. karjalai *iho*, vót, *iho*, észt *ihu*: 'test, bőr' < FP *(j)*isa* 'Haut'; votják *viłtir* 'test' < *vil* 'felület'). Hasonló még a vogul N *äs* 'felület, szín, felszín' szó

használata az alábbi példában: N *ań voss äsä män ta xanimé* 'most pedig egész testét hozzá ragadt föld lepi' (VNGY I: 43).

Úgy vélem, az *el esetében a 'felület' → 'test' jelentésfejlődés már az obi-ugor alapnyelvben végbemehetett, mivel mindkét nyelvben ez a szó vált legáltalánosabbá az emberi test jelölésére, s őrződött meg napjainkig, bár e nyelvek más 'test' jelentésű szavakat is ismertek, illetve ismernek. Az obi-ugor nyelvek köznyelvi szótáraiban, valamint anyanyelvű adatközlőimnél is a vogul *alpi*, osztják *el* szavak szerepeltek 'test' jelentéssel, s mindezek alapján feltehetőleg e szavakat tekinthetjük az obi-ugor testrésznevek lexikai csoportjában holonimának. Például: vog. LO *jiwnél-ke wārmuweuw: alpiūw tāk ālnuw...* 'Ha fából lettünk volna alkotva, testünk erős volna...' (VNGY I: 132), N *пуньин алтумэ* 'szőrös teste <medvéről>' (Šestakov 1987: 74), összetételben: N *алтумос* '(test)bőr' (Gerasimova et al. 1984: 20), N *alpi-xar-pun* 'testszőr' (WW 80); osztj. Kaz. *elteu(ə) potam at ān[t](ə) wan[t]mew* 'testünket fagyasztó éjjelt nem tapasztalunk' (Honti 1984: 179), összetételben: Kaz. *el-xər* 'Haut', Vj. *el-kər-pun*, Trj. J *äl-kör-pun*, KoP *et-xörə-pün*, Ni. *et-xärə-pün*, Kaz. *el-xər-pün* 'Flaum-, Milchhaar' stb. (DEWOS 57).

Mindkét obi-ugor nyelvénél találunk a forrásokban példát 'test' jelentésű ún. összefoglaló összetételre: vogul N *alpi-nōwl* 'test': 'test'+ 'hús' (WogText. 229): N *alpi-nōwl'e poliy woss niltalāwe* 'teste, húsa sebeztesseék össze' (WogText. 60) – [a példamondatban az *alpi* és *nōwl* összetételi jellegét mutatja, hogy a birtokos személyragot csak az utótag kapta meg, helyesebb lenne, ha a fordításban csak a 'test' szó szerepelne]; KM *lohoβl* 'test': 'csont'+ 'hús' (WV VII:222): K *āñ jən ōlŋ, jänγəmtaxtŋ lən toβrtäptən, hoβl'an toβrtäptən!* 'Bleib jetzt zu Hause, wachse, lass deine Knochen wachsen, lass deine Fleisch wachsen!' [Kannisto adatközlőjének magyarázata szerint a *lo* és *hoβl* összetartoznak, a jelentésük együtt 'test', a *lo* alakot önmagában az adatközlő nem is tudta értelmezni. (WV II: 284, 737)]; N *luw-sām ~ luwsam* 'csont, test': 'csont' + 'halpikkely': N *nūnsentaxtŋli, luwä-sāmä jänmēlti* 'er ist ein

Ringkämpfer, dadurch stärkt er seinen Körper' (WW 271-272); osztják DT Koš. Ts. *et-ñoχə*, Kaz. *ελ-ñoχi* 'test': 'test' + 'hús'; Ni. *et-sōχ* 'test, törzs': 'test' + 'bőr' (DEWOS 1030). 'Csont' és 'hús' elemekből álló, 'test' jelentésű összetétel az észtből és a zürjénből is adatolt: észt *lū-liha* 'test' (Fokos 1962: 16), zürjén *jaj-li* 'test': 'hús'+ 'csont', vö. még *vir-jaj* 'test': 'vér'+ 'hús'³¹.

Az ún. összefoglaló (kopulatív) összetételek – melyek elő-, illetve utótagja a megnevezett fogalom két jellemző, néha ellentétes részére utal - nem csak az uráli nyelvek jellegzetessége. Fokos (1962: 13-55) számos példa alapján mutatja be, hogy hasonló szerkesztésmódot a török, mongol és tunguz nyelvek is ismernek. Hajdú véleménye szerint az összetételeknek ez az ún. derivatív típusa már az alapnyelvben is létezhetett (Hajdú 1981:164). A fenti példák közt szereplő vog. N *luw-sām* ~ *luwsam* 'csont, test' megfelelői több nyelvből is adatoltak: osztják J *łōw-sām*, KoP *tōw-som*, Koš. *tu-som*, Kr. Ts. *taw-som* 'Knochen' (KoP Koš. Kr. Ts.), 'Fischgräten' (KoP), 'Gräten und Schuppen der Fische' (J) (DEWOS 731); votják *lišēm* 'Skelett; Leiche', Munkácsinál még 'Haut u. Bein, alles zusammen was im menschlichen od. tierischen Körper compact ist'; zürjén *li-šēm* 'Knochen, Skelett, Körper' (Bartens 1992: 51-52). Az összetételek a 'csont', illetve 'halcsont' jelentésű elemekből állnak, a 'test' jelentés kialakulása a fentebb már több nyelvből adatolt, és Wilkins által is leírt 'csont' → 'test' jelentésátvitel eredménye. Toivonen elképzelhetőnek tartja, hogy az obi-ugor adatok esetében zürjén átvétellel számolhatunk, Bartens azonban úgy véli, hogy az összetétel ősi örökség lehet, melyet megőriztek az obi-ugor és a permi nyelvek. (Bartens 1992: 55) A szó ősiségét alátámasztja, hogy a vogulban ismeretes a szónak olyan változata is, mely az egész nyelvterületről adatolt: N *lusēm*, LM LU P *lušm*, K *lōsm* ~ *lōsēm*, T *lōšēm* ~ *lōšm* (*lušm*) 'csont, halszálla' (WW 277). (A szó régisége mellett szól a

³¹ A kopulatív összetételek jellemzően valamilyen gyűjtőfogalmat jelölnek (például testvérek, szülők, nép), ilyennek értelmezhetjük a 'test' jelentésű összetételeket is. Hasonlóképpen alakította ki több nyelv is a belső testrészekre vonatkozó összefoglaló kifejezést: észt *kopsud-maksad* 'belső részek': 'tüdők'+ 'májak', cseremis *šūm-mokš* 'belső részek': 'szív'+ 'máj'. A testrésznevek csoportjából jellemző még ez a fajta szerkesztésmód az arc elnevezéseinél: vogul *hol-sam* 'arc': 'orr'+ 'szem', *hol-tus* 'arc': 'orr'+ 'száj', osztják *hot-sem* 'arc': 'orr'+ 'szem', votják *im-nir* 'arc': 'száj'+ 'orr', észt *sū-silmad* 'arc': 'száj'+ 'szem', vö. még alá: *χamār amā* ? 'arc': 'orr'+ 'száj' (Fokos 1962: 14-19).

szóbelseji szibilláns nyelvjárási *s ~ š* megfelelése is.) Ezen alakok összetételi jellege már elhomályosult, szemben a csak az északi nyelvjárásban megtalálható *luw-sām* szóval. Valószínűnek tartom, hogy ez utóbbi újabb keletkezésű összetétel, melynek létrejöttében a kérdéses osztják és zürjén alakulatok játszhattak szerepet. Mivel a zürjénből adatolható a vogullal megegyező jelentés (az osztják adatok 'test' jelentéséről nincs feljegyzés), ezért valószínűbbnek tartom, hogy az északi vogul *luw-sām* zürjén átvétel, melynek elemei egyébként történetileg is azonos eredetre mennek vissza.

'Corpus' – 'cadaver' típusú oppozíciót az obi-ugor nyelvekben sem találunk, [-ÉLŐ] jelentéskomponenssel főképpen a 'meghal' ige származékai szerepelnek, azaz hasonlóan más rokon nyelvekhez, itt is a 'mortus' jelentésű lexémák használatosak 'cadaver' értelemben. Ilyen a vog. N LM *khâlēm ~ kholēm*, LU *kholēm ~ khōlēm*, P *khōlēm ~ khwāllēm*, K *khōlēm ~ kholēm*, T *khālām* 'halott' (WW 99) participium, néhol az ember szóval összekapcsolódva (LM *kh.-khāls/khār* stb.). Hasonló a N *χōla*, LM *khōlā ~ khālā ~ kholā*, T *khālā* (WW 100), névszóképzős származék is (az -a/ä deverbális névszóképzőre vö. *χajti* 'fut' – *χajtā* 'követ', *lēpi* 'fed' – *lēptā* 'takaró'). Például: N *χot χujnē χālā tot χuji* 'minden tetem ahol hever, ott hever' (VNGY II: 279); *jā'i nuriŋ χālā uj* 'apai bosszúval [megátkozott] dög-állat' (VNGY III: 444). Ehhez a típushoz sorolandók még az alábbi kondai nyelvjárási adatok: K *sūkērlēm-χār, jāl-sökērlēm-χār* 'halott, holttest' (< K *sökēri, jāl-s.* 'sterben') (WW 598, BalVahr. 136), K *kholēm-ñoul'* 'ua.' (WW 371). Az osztjából: *kāla-* 'sterben': V Vj *kālī*, Vart. *kālī*, Likr. *kā.i*, Mj. Trj. *kālī*, J *kālī*, DN *χātaj*, Kr. *χātāj*, DN-Sal. *χātə*, Ni. S *χāta*, Kaz. *χāla*, Sy. *χāla*, O *χālā* 'Toter'; 'Leichnam' (VT J KoP), 'Aas, Kadaver' (Trj. J KoP) (DEWOS 469-471) < OU **kōlā(j)* (Honti 1982: 149).

2.3 A 'test' élő – élettelen oppozíciója az alapnyelvben

Az UEW uráli, illetőleg finnugorkori rekonstruktumai között két szó szerepel 'Körper' alapjelentéssel: **kur3* U és **mun3* FU.

A **kur3* mai képviselői az alábbiak: lp. N *gqrod~gqrog* 'body, especially of the carcass of a slaughtered animal', L *kārōt* 'id., der Rumpf eines lebenden Tieres', I *korōD* 'corpus eines geschlachteten Tieres'; osztj. V *kōr* 'Bild, Gestalt', Kaz. *elχqr* 'Körper, Oberfläche des Körpers, Haut'; vog. *qōr, χōr* 'Schattenbild, Gestalt, Gesicht', k'war 'Gestalt, Bild', kor 'Bild, Gestalt'; sam.jur. O *χarn* 'ich selbst'; jen. Ch. *keče*, B *kere* 'Reflexivpron. (UEW 216) A **mun3* a permi nyelvekben és a cseremiszenben ma is 'test' és 'törzs' jelentésű: cser. KB *moηηâr*, U B *moγar* 'Rumpf, Leib; (B auch) Körper; Richtung, Seite'; votj. S *miγor*, K *mugor* 'Körper, Wuchs, Statur, körperliches Äussere, Gestalt', G *mugor* 'Körper, Leib'; zürj. V P *mig* 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd), Unterteil, Leib', SO *miger* 'туловище, стан', P *miger* 'Wuchs, Leibesgestalt, Rumpf', PO *mogor* 'Leib, Rumpf'; ma. *mag* 'Samen, Korn, Kern', *maga* 'selbst, allein, Sie', ? *magas* 'hoch', *magló* 'Zuchtschwein', *magvas* 'kernig'. (UEW 286) (A 'Körper' → Reflexivpron., illetve a 'Körper' → 'Samen, Kern' jelentésfejlődésre más nyelvcsaládoknál is találunk példát, vö. francia *mes cors* 'ich selber' < ófr. *cors* 'Körper, Leib', továbbá latin *corpus* 'Körper, Leib; Mark, Kern'.) A mai jelentések alapján úgy tűnik, mindkét szó a 'corpus' fogalmának jelölésére szolgálhatott eredetileg, és az élő-élettelen disztinkció szempontjából neutrális lehetett, amint ez egyébként is jellemzője a 'corpus' lexémáknak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy például a **kur3* esetében a lappban a későbbiek folyamán a [-ÉLŐ] jelentéskomponens válhatott dominánssá.

A fenti két alak mellett az alapnyelvre rekonstruált szavak között szerepel egy 'cadaver' alapjelentéssel (is) rekonstruált szó is: **kalma* 'Leiche, Grab' U (UEW 119). Az etimológia finnugor képviselői ma főképpen a 'Grab' jelentést mutatják: finn

kalma 'Tod, Grab, Unterwelt, Geist des Friedhofs' (> lp.); ? lp. N *guolmäs-* 'the innermost, soft white layer of the bark of conifers, pale, pallid, wan', L *kuolmōi* 'Dämmerung', *kuolmuti-* 'es dämmert'; mord. E *kalmo*, M *kalma* 'Grab'. Az alapnyelvi 'Leiche' jelentés rekonstruálását a szamojéd megfelelések teszik szükségessé: sam. jur. O *χāl'mier* 'Leichnam', *χāl'mier* 'die Verstorbenen, Friedhof; jen. Ch. *kámeđo*, B *kámero* 'ein Verstorbener, eine Leiche'; kam. *kolma* 'Geist'. A rekonstruált közszamojéd alak: **kālmz-* 'Leiche, Geist' (Janhunen 59).

Úgy vélem, az UEW-ben kikövetkeztetett kettős alapjelentés annak a kényszerhelyzetnek az eredménye, hogy a 'Leiche' → 'Grab' névátvitel ugyanolyan valószínűséggel feltételezhető, mint a fordított irányú változás. Közismert, hogy az etimológiai szótárak sok, azonos alapjelentésre visszavezetett alakot tartalmaznak. Továbbá sok rekonstruktum szerepel kettő, három, gyakran még több jelentéssel is. Nyilvánvaló, nem volt az alapnyelvben ennyi poliszém, illetve homonim alak. Ennek a jelenségnek egyszerűen az az oka, hogy a mai rokon nyelvek adatai sok esetben nem teszik lehetővé egy konkrét alapjelentés kikövetkeztetését³². Az alapnyelvtől örökölt szavak a nyelvek önálló életében számos jelentésváltozáson mentek át, és e jelentésváltozások irányát és menetét nagyon sok esetben nem lehet már meghatározni. Jelen példánk esetében az alapjelentés kikövetkeztetésénél irányadó lehet az a – talán nem elhanyagolandó – tény, hogy az uráli nyelvekre nem jellemző az indogermán nyelvekben meglévő *corpus* – *cadaver* típusú oppozíció, és feltételezhetjük, hogy az alapnyelvben a mai finn *ruumis* használatához hasonlóan a 'test' ilyen értelemben neutrális volt. Ha a mai rokon nyelvek némelyikében használatos 'corpus' – 'cadaver' - féle megkülönböztetés, akkor az többnyire későbbi alakulat. Közös eredetű 'cadaver' lexéma csupán a permi nyelvekben létezik (permi *šoj 'cadaver'), de a közpermi nyelvközösség felbomlása alig több, mint egy évezreddel ezelőtt történt. A többi rokon

³² Bakró-Nagy Marianne szemantikai jegyekkel történő etimológiai kutatásai is felhívják a figyelmet arra, hogy a mai rokon nyelvi megfelelések által kínált közös szemantikai jegyek alapján az esetek többségében csak valamilyen általánosabb alapjelentés kikövetkeztetésére van a kutatónak lehetősége, holott elméletileg tisztában van vele, hogy a keresendő alapjelentés konkrét lehetett (Bakró 1976: 58).

nyelvben külön fejleményeket találunk (vö. mordvin E *ulov*, M *lovaža* 'id.', finn *kalmo*, észt *laip*, lív *liik*). E lexémák késői megjelenése annak a következménye lehet, hogy a cadaver fogalom hiányzott az előző nyelvi korszakokból. Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy a **kalma* jelentése 'Grab' volt, s ezen alapjelentésből alakultak ki a további 'Leiche, Geist' stb. jelentések. Ezzel összefüggésben megjegyzendő, hogy az orosz – nyenyec köznyelvi szótár az orosz *trup* szót a nyenyec *χal'mer* és *χa'ma* alakokkal fordítja le (Terešenko 285), melyek közül az előbbi a vizsgált **kalma* etimológiájának nyenyec tagja, az utóbbi pedig a *χā*-s 'meghal' ige - 'ma képzővel ellátott formája. E képző elsődlegesen a cselekvés helyének kifejezésére szolgál (vö. *χā'ma* 'olyan hely, ahol sokan elpusztultak' /Hajdú 1989: 50/). Ily módon a *χā'ma* lexéma éppen a **kalma* esetében feltételezett 'a halál, halott helye' (= 'sír') → 'holttest' jelentésfejlődésre nyújt példát.

Végezetül, annak a lehetőségét sem zárnam ki, hogy a szamojéd és a finnugor alakok történetileg nem tartoznak össze, és a szamojéd szavak esetében a **kãâ*- 'meghal' ige (Janhunen 1977: 17) névszói származékai szerepelnek. Az SSA (I. 288) felveti a finn szó germán eredetét (< **skalman*-; ófelnémet *scalmo*, középfelnémet *schalme*, középalnémet *schelme* 'halál, holttest'), s ez a szamojéd adatokkal való összekapcsolás elutasítását jelenti. Ez a feltételezés a mordvin alak hovatartozását illetően kíván további magyarázatot.

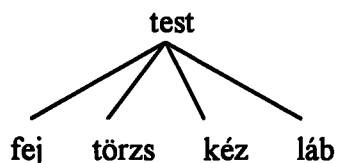
2.4 A 'test' – 'törzs' poliszémia

A testrésznevek lexikai csoportjának holonimájaként használatos 'test' szó nem csupán az élő – élettelen disztinkció szempontjából lehet eltérő a különböző nyelvekben. Ez a szó sok nyelvben poliszém, azaz a test egészének jelölése mellett más testrészek megnevezésére is használatos, például husztek: *hual* 'arc, szem' és 'test' is,

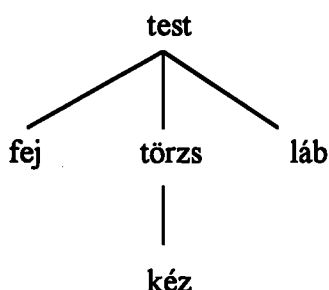
vö.: *patal in hual* 'body': 'all in view' (ld. 2.sz. melléklet). A huasztek példában tapasztalt poliszémia nem általános, de nem is egyedi, létrejöttének oka az lehet, hogy az emberi test frontális felének éppen ezek a részei a legkitűnőbbek, legjellegzetesebbek (Brown 1976: 404). Ezzel összefüggésben utalnék Wilkins azon természetes szemantikai tendenciájára, amely szerint a látható testrészek esetében gyakori a rész → egész típusú poliszémia. Az általa lejegyzett nyelvi példák azonban csak a törzsön belül regisztrálnak ilyen jelentésváltozást a 'test' szavak esetében ('has' vagy 'mell(kas)' → 'törzs' → 'test'), a fej, illetve annak részei ezekben a névátvitelekben nem szerepelnek. Ennek ellenére a vogul N *χuri*, LM *khur*, LU *kwâr*, P *khwâr*, K *khwâr* ~ *khwqr*, T *khqr* 'alak, kép, minta, árnyék', (Ahlquistnál még) 'arc' ~ vog.N *isχor* 'árnyéklélek' ~ *äsxâr* 'arcszín' szavak etimológiája a fenti huasztek adattal hasonló történeti összefüggést mutat : < *kurz 'Körper' U. (WW 107, 127-128, UEW 216).

A 'törzs' a testrésznév-meronómiák második szintjén jelentkezik a 'test' holonimának közvetlenül alárendelve. A második szinten található még a 'fej', illetve általában a végtagok elnevezései is (vö. 1.8.1.):

A fenti felosztás szerint a 'törzs' ('truncus') lexéma jelentésextenziójának a test legnagyobb egybefüggő része felel meg, melyhez a végtagok nem tartoznak hozzá. Azonban a nyelvek sok esetben ettől eltérnek, gyakori, hogy a hierarchia második szintjén csak a 'fej', 'törzs' és 'láb' szavak szerepelnek, és a 'kar' a törzs' meronimájaként egy szinttel lejjebb helyezkedik el, azaz a 'törzs' denotátumához a kezek is hozzátartoznak: például huasztek *sukul patal* 'trunks': 'all the stomach' (= trunk, arms and hands). A nyelvek 'truncus' lexémájának pragmatikai labilitását

mutatja, hogy e szó jelentésextenziója nem csupán nyelvenként térhet el, hanem egy nyelven belül is váltakozhat.

Akárcsak a 'corpus' szónál, a 'truncus' esetében is azt tapasztaljuk, hogy a nyelvekben általában több szó is használatos e fogalom jelölésére. Ezek a szavak azonban szemantikailag vagy pragmatikailag nem teljesen megegyezők, és a testrésznév-meronómiába jellemzően közülük egy épül be. Nem ritka, hogy a meronom hierarchia elemeként 'test' és 'törzs' jelentéssel ugyanazok a lexémák jelentkeznek: például kecsua *kirpu* 'body, trunk', héber *goof* 'ua.' (Andersen 1978: 349, 358), votják *mugor* 'ua.', vagy ugyanazon lexémák különféle szintagmatikus kapcsolatai: például votják *ad'ami mugor* 'test: emberi test' – *mugor* 'törzs' (ld. 6.sz. melléklet). Ha a nyelvekben létezik is külön szó a test egészére és a törzsre, ezek disztinkciója gyakran neutralizálódik, elsősorban oly módon, hogy a 'corpus' szerepel 'truncus' jelentéssel, és gyakorlatilag csak az adott szövegkörnyezetben derül ki, hogy a 'corpus' denotátuma az egész test-e, vagy csak a törzs a végtagokkal, illetve a végtagok nélkül. Például: *Egész testét ruha fedi. Szép arca van, kár, hogy a teste formátlan. Karcsú teste van, de a lába (karja) túl vastag.* A finn *ruumis* jelentése is neutralizálódhat ilyen módon (vö. *työntää ovi auki ruumiillaan* 'kinyitja az ajtót a testével'), de a *ruumis* esetében a szó erős [-ÉLŐ] konnotációja miatt a 'corpus'/'truncus' poliszémia korlátozottabban érvényesül, s ily módon ez is jól illeszkedik ahhoz a jelenséghez, amely szerint a *ruumis* használati

köre eltér más európai nyelvek 'corpus' lexémáinak használatától. (Például a *kaunis ruumis* 'szép test' kifejezés a finn nyelvhasználók számára azt sugallná, hogy egy halotról van szó: Koski 1987a: 54.)

Koski szerint (1987a: 52) a 'test'/'törzs' poliszémia olyan prototípus-jelenség, melyben az adott lexéma prototípusos denotátuma a tulajdonképpeni törzs³³. Ezt sok esetben alátámasztja a 'corpus' lexémák etimológiája, amely szerint e szavak gyakran korábbi 'truncus' jelentésre, vagy olyan etimonra vezethetők vissza, melyből a 'törzs' jelentésen keresztül fejlődhetett ki a 'test'. Vö. svéd *kropp* 'test' < germ. **kruppa* 'valamilyen, kerek formájú szerves képződmény'. A svéd szó átkerült a finn nyelvbe is, itt a jelentése egyértelműen 'truncus': fi. (beszélt nyelvi) *kroppa* 'törzs' (Koski uo.). (Vö. még: észt *keha* 'test' < **kečā* 'Kreis, Ring, Reifen'; finn *kehla* 'sajtár, dézsa', (nyelvjárási) 'test, has' stb. - ld. 2.2.1) Gyakori, hogy a 'corpus' testrésznevek eredeti jelentése 'fatörzs' volt, ebben az esetben feltételezhető, hogy a jelentésfejlődés során a szó 'corpus' jelentését megelőzte a 'truncus'. Ilyen etimológiát mutat a szláv nyelvekben az orosz *mpyn* 'cadaver' és rokon nyelvi megfelelői: 'cadaver' (ószláv, orosz, ukrán), 'truncus' (bolgár, cseh, szerbhorvát), illetve 'fatörzs' (ószláv, bolgár, ukrán) (Vasmer IV. 109), vagy Hakulinen feltételezése szerint a finn *ruumis* 'test' is (< **ruhma* 'fatörzs darabja, tuskó').

2.4.1 A magyar nyelvben a testrésznév-meronómia második szintjén jelentkező *törzs* lexéma a test fej és végtagok nélküli részét jelöli, testrésznévi használata meglehetősen korlátozott, elsősorban különféle sportkifejezésekben fordul elő (*törzshajlítás, törzskörzés* stb.). Köznyelvi használatban a 'truncus' fogalmának jelölésére jóval általánosabb *test* szavunk. (Az alábbi kifejezésekben a denotátum egyértelműen a tulajdonképpeni törzs, a *törzs* lexéma használata ettől függetlenül magyartalannak hat: *Testét törölközővel takarta el. / *Törzsét törölközővel takarta el.*

³³ A 'test'/'törzs' poliszémia párhuzamba állítható a meronom lexikai struktúráknak azzal – a már említett (1.4.3) - jellegzetességével, hogy az artefaktumoknál a főbb funkcionális rész és az egész neve gyakran azonos.

Szép sudár teste van./ *Szép sudár törzse van. Az utóbbi példánál inkább egy fára asszociálunk, mint egy emberi testre.) A *törzs* eredetét tekintve a *torzs(a)* palatális alakváltozata lehet, a szó eredetileg vastag növényi szár jelölésére szolgált (*fatörzs*), testrésznévi jelentése későbből adatolható (EWUng. 1547-8), és további jelentéseihez hasonlóan ('nemzetség', 'vezető szerv', 'valaminek a fő része' stb.) metaforikus névátvitel eredménye. (A 'fatörzs' → 'truncus' jelentésfejlődésről ld. fentebb.)

A 'corpus'/'truncus' – disztinkció neutralizálódását figyelhetjük meg az *alak* és *termet* szavak esetében, melyek pontos denotátumát nehéz lenne meghatározni. Az *alak* elsősorban a test által nyújtott vizuális kép megnevezésére szolgál, és a test fej nélküli részére vonatkozik, de kellően megvilágított kontextusban a prototipikus 'truncus' jelölésére is alkalmas lehet. (*Jó alakja van, csak a lába görbe/keze vastag* stb.) A *termet* szót elsősorban a testmagassággal, testmérettel összefüggésben használjuk, a szó jelentésextenziójába az *alakkal* ellentétben mindenképpen beletartoznak a lábak is: *nyúlánk termete van, kis termetű* stb. Hasonló jelentéskörben használatos lexémák más nyelvekből is ismertek, s ezek jellemzően igei származékok, vö. latin *statura* (< *stō* 'áll'), német *Wuchs* (< *wachsen* 'nö'), svéd *växt* (*vāxa* 'nö'). A magyar *termet* a *terem* 'nö, lesz, keletkezik' ige névszóképzős származéka, hasonló még a *növés* (< *nő*), de ez utóbbi 'corpus', illetve 'truncus' jelentésben önállóan nem szerepelhet (például: *kisnövésű*). Sem az *alak*, sem a *termet* nem tagja a testrésznevek meronom struktúrájának, testrésznévi jelentésük másodlagos.

A régi források alapján a ma már a törzs középső részét jelölő *derék* szavunk korábban a 'truncus' egészét nevezte meg. A *derék* etimológiája bizonytalan, talán szlovák jövevényszó. A szláv megfelelések jelentései a szó eredeti jelentésének megállapításában nem segítenek, mivel ezek azonosak a magyar nyelvben is meglévőkkel. Mindenesetre a szó legkorábbi adatai [1307 ?, 1400] a 'truncus' jelentést rögzítették (EWUng. 255), a 'törzs' → 'derék' névátvitel viszont ellentmondani látszik Wilkins többször idézett rész → egész típusú természetes szemantikai tendenciájának.

Ettől függetlenül nem szükséges, hogy a magyar szó jelentéstörténetére vonatkozó megállapításokat elvessük, mivel hasonló 'test, törzs' → 'derék' metonímiás névátvitelt számos európai nyelv 'derék' jelentésű testrésznevének története mutat. Ilyen például a svéd *liv*, mely történetileg az 'él' igével tartotik össze, s etimológiai megfelelése, a német *Leib*, a német nyelv eredeti (*Körper* „előtti”) 'corpus' lexémája. A svéd szó eredeti jelentése is 'corpus' volt, de napjainkra elsősorban a deréktáj megnevezésére használatos. Hasonlóképpen történt ez az olasz *vita* 'derék', vagy a francia *taille* 'ua.' esetében is, akárcsak az angol *waist* 'ua.' szónál, mely történetileg a 'nő' ige származéka, azaz a 'termet'-féle törzset jelölő szavak csoportjához sorolandó. Koski szerint (1987a: 68) a 'derék' jelentés ezen szavak esetében azon a képzeten alapul, amely szerint mondhatjuk, hogy „valaki övet csatol a testére (törzsére)”, vagy „valaki átöleli valakinek a testét (törzsét)”, s ez éppen a törzs legvékonyabb részén, a deréknál történik.

Koski vizsgálatai alapján (Koski 1987a: 71) az európai nyelvekben a derekat jelölő testrésznevek három típust képviselnek: (1) egyrészt korábbi 'corpus' szavakból alakultak (de nem a nyelv prototipikus 'corpus' szavából, azaz nem a testrésznevek holonimájából!) – ld. az előbbi példák; (2) az 'öv' szó valamilyen származékai – ld. 26. jegyzet (ha van az adott nyelvben másik 'derék' lexéma is, akkor az 'öv' szóra visszavezethető jellemzően valamilyen spatiális viszony kifejezésére használatos („derékig”, „derékon alul, felül” stb.); illetve (3) a test középső része képzeten alapulnak: például svéd *midja*, román *mijloc*, karjalai *keskiset*.

2.4.2 A finn nyelvben a testrésznevek lexikális hierarchiájának tagjaként a *vartalo* szerepel a 'truncus' fogalmának jelölésére. Más nyelvek 'truncus' lexémájához hasonlóan ennek a szónak is változó lehet a jelentésextenziója. Szótári jelentése (NSS): 1.'az emberi test azon része, melyhez a fej, a nyak és a végtagok kapcsolódnak' 2. 'a test egésze'. A szó primér jelentése tehát megfelel a prototipikus haszónálatnak, de a

'test'/'törzs' poliszémiának megfelelően a test egészének jelölésére is előfordulhat. Az alábbi kifejezésekben pedig a jelentésextenziója a két előbbi között helyezkedik el: *kokovartalokuva* 'egész testet ábrázoló kép', *kokovartalovoide* 'testápoló'. E példánál a jelentés a 'test' felé közelít (a magyar fordításokban *test* szerepel), de a jelentésextenzió inkább a test fejen kívüli részére terjed ki, hiszen az egész alakot ábrázoló kép ellentétbe állítható az arcképpel, csakúgy a testápoló az arckrémmel. A magyar *törzs* és a finn *vartalo* használatát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a *vartalo* lényegesen szélesebb körben alkalmazható. Ez egyrészt összefügg azzal, hogy a *vartalo* lehetséges jelentésextenziója nagyobb, mint a *törzsé* (a magyar *törzs*nek nincs 'corpus' jelentése), másrészt a finn *ruumis* erős [-ÉLŐ] konnotációja a *vartalo* „javára” szolgál, és a magyar nyelvben pedig talán a *törzs* esetében erősebbek a konnotatív árnyalatok, s ez viszont a *test* gyakoriságát erősíti. A finn *vartalo*-t kezdetben a keleti nyelvjárásokban használták, köznyelvvé az 1800 években vált. Származékszó, alapszava a *varsi*, melynek szintén ismeretes 'truncus' jelentése.

A *varsi* szó elsősorban testmagasságra vonatkoztatva használatos, s ily módon denotátuma jellemzően a törzs és a lábak együttese. (Magyar megfelelője a *termet*.) A *varsi* 'truncus' jelentése napjainkra elavult, csak a *lyhyt/pitkä/komea... varreltaan* 'alacsony/magas/csinos.... termetű' -féle kifejezésekben használatos még. A *varsi* és a vele etimológiailag összetartozó *vartalo* eredeti jelentése növényi ágra, szára vonatkozott, miképpen a *varsi* primér jelentése ma is 'valaminek a szára'³⁴: *kirvesvarsi* 'fejszenyél', *saappaanvarsi* 'csizmaszár' stb. A szó etimológiai megfelelői a balti-finn

³⁴ A *varsi*, *vartalo* primér jelentése nem a 'truncus' fogalomhoz, hanem az ún. 'scapus' fogalomkörhöz kapcsolódik, vö. latin *scapus*, német *Schaft*, angol *shaft*, svéd *skaf*: 'nyél, szár', vö. még magyar *nyél, szár*. E lexémák jellemzően valamely nagyobb tárgy hosszúka részét jelölik, mely az egész tárgyhöz képest vékonyabb, és vagy az egyik, vagy mindkét végénél kapcsolódik az adott tárgyhöz. A 'scapus' fogalom jelölésére a nyelvek több lexémát is felhasználnak, ezek szemantikai motivációja egyrészt a tárgy alakján alapulhatnak (ld. a fenti példák), másrészt pedig annak funkcióján, vö. angol *handle*, francia *manche* (< lat. *manicus*), orosz *pyka* (< *pyka*), vö. még magyar *fogó*. A 'scapus' lexémák nyelvenkénti használata eltérő (Koski 1988: 86-94), 'corpus'/'truncus' jelentése Koski szerint (1987a: 56) az európai nyelvek közül csupán a finnben és a karjalaiban van. Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvben is előfordul a *szał* szó hasonló, 'termet' jelentésű használata (vö. *szép szál legény*). *Szał* szavunk eredete vitatott, finnugor származtatása szerint a *šalks 'bot, rúd' etimonra vezethető vissza (EWUng. 1385). Továbbá, a moksza mordvin *ponda* 'törzs' esetében is hasonló jelentésváltozást feltételezhetünk (ld. 2.4.3).

nyelvekben és a cseremiszenben találhatók meg (*warte FW 'Stiel, Schaft, Stengel' /UEW 814/). Koivulehto (1979: 140-6) elképzelhetőnek tartja a finnugor szavak germán vagy balti eredetét. Testrésznevi jelentése a finnen kívül még a karjalaiból adatolt, továbbá a lappból, a lapp alakok viszont finn, vagy karjalai átvételek: karj.-aun. *varši*, *-ži*, *-zi* '<növény, szerszám> szára; törzs', lp. L *var'tā* 'büszke, egyenes; törzs', N *far'dā* 'külalak', I *varda* 'törzs; külalak', Ko. Pa. *varḏ^A*, Kld. *vār^di* 'tartás, helyzet' (<finn, részben karjalai is) (SKES 1659-1660), vö. még karj. (tveri) *vardalo* 'törzs' (Punzsina 1994). A 'scapus' → 'truncus' jelentésváltozás ily módon kései, külön finn fejlemény lehet. (Az észten például ez a névátvitel nem ment végbe, itt a *kere* szó használatos 'törzs' jelentéssel, melynek 'corpus' jelentése szintén adatolt. A szó etimológiáját ld. 2.2.1)

2.4.3 A mordvin nyelv köznyelvi szótárai 'truncus' jelentéssel ugyanazokat a szavakat tartalmazzák, amelyek az élő test egészének jelölésére használatosak, azaz a mordvin nyelvre is jellemző a 'corpus'/'truncus' poliszémia: md. E *rungo* 'test, törzs', M *ronga* 'ua.'. A szó a mordvinon kívül még a balti-finn nyelvekben található meg: fi. *runko* 'Körper, Rumpf, Leib; Baumstamm' (a SKES szerint a szó régebbi jelentései a 'test, törzs', és viszonylag újabb a 'fatörzs'), karj. *runga*, *rungu* 'Körper, Leib', lüd *runge* 'Taille, Leib', vepsze *rung* 'Taille, Rücken, oberhalb des Kreuzes, Kreuz; Rückgrat; grossmaschiger Teil einer Reuse'; továbbá a lappban, de ott feltehetőleg finn átvétel. Az UEW FW *runka 'Rumpf, Körper, (Baum)Stamm' alapalakot rekonstruál (UEW 746). A finnugor szavak germán eredetét a század elején Karsten (< *punhō 'Baumstamm'), majd Nikkilä (< *skrunkaz 'Körper, Rumpf') vetette fel (Nikkilä 1982: 251-254).

A szótárakban a moksa mordvin *ponda* alak is előfordul 'test, törzs', de főképpen 'törzs' jelentéssel. A *ponda* eredete az etimológiai szótárak alapján meglehetősen zavaros. Az UEW két szócikkében is tartalmazza a moksa mordvin

adatot: az egyik a **pinta* 'Fläche, Oberfläche' FP, a másik pedig a **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' FP (UEW 730, 734-5). A **pinta* címszó alatt a moksa adat mellett a szótár hozza az erza *pondakš* 'zottig' alakot is. (Vö. **pinta* – fi. *pinta* 'Fläche, Oberfläche' (> lp. N *bid'de* ~ *bińde* 'sap, sappy wood, slab', *bińda* 'fat', K Kld. *piń^dt^E*, Ko. Not. *pěŋ^E* 'Splint'); észt *pind* 'Oberfläche'; mord. E *pondakš* 'zottig', M *ponda* 'Körper, Leib'; votj. G *ped pal* 'äusserer Seite', K *pedlo* 'hinaus, heraus', K *pedlon* 'aussen, draussen', G *pedlo* 'hinaus, heraus', illetve **ponte* – fi. *ponsi* 'Knopf am Ende des Stiels, Griff, Kraft' (>lp. T *piń^dta*, *piń^dda*, Kld. *pōń^dt*, Ko. Not. *pūā^dt^A* 'Schaft, Griff (der Flinte)'); mord. M *ponda* 'Körper, Leib'; cser. K B *panōā*, U *pondo* 'Stock, Stab; Strauch, Pflanzenstengel', B *wonō* 'Staude, Stengel'; votj. S J *pud* 'Stengel niedriger Pflanzen', M U G *pud* 'Strauch, Stiel', S *bodj*, K *bodā* 'Stock, Stab; Stengel, Halm, Rohr (der Pflanzen)', G *bodj* 'Pfahl, Stock'; zürj. ? V *pod*: *kapusta-pod* 'Kohlstrunk, Kohlstengel', S *bed*, VU *bed*, PO *bed* 'Stock, Stab'.) Az 1977-es kiadású erza etimológiai szótárban a *pondakš* megfelelői a fi. *pinta* 'felület', észt *pind* 'ua.', cser. *nanōy* 'bot', votj. *nyō* 'szár'. Az 1998-as erza etimológiai szótár viszont az előbbi finn és észt megfelelők mellett a kola lapp *nyññem* 'tisza' és cser. *nanōam* 'szakáll' szavakat tartalmazza. (Cygankin – Mosin 1977: 80, 1998: 148) A finn etimológiai szótárak a *ponsi* (SKES 600, SSA 394) szócikkében említik a moksa mordvin *ponda* lexémát (az erza alak nélkül), és a fent szereplő, 'bot, szár' stb. jelentésű cseremiszi és permi alakokat.

Véleményem szerint az erza és a moksa adatok egymástól elválasztandók. A moksa *ponda* a FP **ponte* 'Stock, Stab' stb. folytatása, és a 'bot, szár' → 'törzs' jelentésváltozás így módon a finn *varsi* ~ *vartalo* – Koski által egyedinek vélt – jelentésfejlődésére analóg szemantikai alakulat. Az erza *pondakš* talán a **pinta* 'Fläche, Oberfläche' származéka, bár az első szótag vokalizmusa nem szabályos, de nem is egyedi (vö. fi. *hiha* ~ md. *oža*). (A szó egyébként moksa szótárakban is előfordul: *pondakš* 'вихрастый мальчуган'.) A szó szabálytalan hangtani fejlődésére

hatással lehetett a hasonló jelentésű és alakú *pona* 'szőr, gyapjú' (erzában még 'szín' is), mely történetileg a FU **puna* 'Haar' származéka. A témánk szempontjából érdekes moksza *ponda* eredeti jelentése a 'Rumpf' lehetett, és a források szerint ma is inkább a törzs jelölésére használatos, és nem a 'test' fogalmára. Kérdés marad továbbra is, hogy a szó miért tűnt el az erzából. Talán ezt a folyamatot elősegíthette az a körülmény, hogy a mordvin testrésznév-partonómia holonimájaként szereplő E *rungo*, M *ronga* 'törzs' jelentéssel is rendelkezik.

A permi nyelvek közül a votjában általános a 'test'/'törzs' poliszémia: *мызор*, *вылтыр* 'телo, туловище', illetőleg a votják informátorok adataiban szerepelt az *ad'ami mugor*, *ad'ami* 'test' (*ad'ami* 'ember') – *mugor* 'törzs' megkülönböztetés. A zürjén szótárak ezzel szemben következetesen megkülönböztetik a 'corpus', illetőleg 'truncus' jelentésű testrészneveket. 'Corpus' jelentéssel főképpen a *мызор* és *вур-яи* szerepel, 'truncus' jelentéssel pedig a *мыша*, *зырк*. A *мыша* 'törzs' jelentésén kívül a szótárakban szerepel a 'test' és a 'termet' is. A szó orosz átvétel, az oroszban a *мыша* elsősorban leölt állati testre vonatkozik, de nyelvjárási, illetve pejoratív 'emberi test' jelentése is ismeretes. A szó 'test' jelentése feltehetőleg korábbi 'hús, zsír' jelentésből alakult ki, vö. orosz *мык* 'zsír, szalonna' (Vasmer IV. 129). A szó 'test' → 'törzs' jelentésváltozása már a zürjénben ment végbe (az oroszban a szónak nincs 'törzs' jelentése) az általános 'corpus'/'truncus' poliszémia eredményeképpen.

A *зырк* jelentése a zürjén köznyelvi szótárak szerint 'hasi, mellkasi rész; törzs', illetőleg Rédei-nél még 'belső rész, zsigerek' is (Rédei 1978: 133). Etimológiáját tekintve a szó eredeti jelentése 'valaminek a belső része, ürege' volt, s ilyen jelentések a nyelvjárásokban ma is használatosak, továbbá a rokon nyelvi megfelelések is erre utalnak (vö. < FU **kirkə* 'Inneres; Höhlung' – UEW 161). A jelentésfejlődés útja 'belső rész' → 'a test belső része' lehetett, és metonímiás névátvitellel keletkezett a 'törzs' jelentés. A belső és külső testrésznevek közötti metonímia meglehetősen általános, és

Wilkins vizsgálatai alapján ez jellemzően mindkét irányba végbemehet. Hasonló 'belső rész' → 'törzs' metonímiával alakult a finn *suoli* 'bél' szó többes számú *suolet*, illetve gyűjtőnévképzős *suolisto* alakjának 'törzs' jelentése egyes nyugati finn nyelvjárásokban. (Koski 1987a: 70).

2.4.4 Az obi-ugor nyelvekre is jellemző a 'corpus' szó 'test'/'törzs' kettős jelentése. Kazimi osztják adatközlőm az $\epsilon\lambda$ szót nevezte meg 'corpus' és 'truncus' jelentéssel egyaránt. (Vö. *el*: Vart. Likr. Ni. Kaz. 'Rumpf des Menschen' /DEWOS 56/) A DEWOS (1030) a Trj. *ňăŋ-tă* 'Körper' esetében is említi a 'Rumpf' jelentést. (A V Vj. *parəy* szóról ld. lentebb!)

A vogul folklórszövegekben általában az *alpi* használatos a 'test' mellett 'törzs' jelentéssel is: N *man alpin rōwne xuripat, alpim puŋi-ŋi'talawe* '(ruháid) a te testedre illők, az én testemet összesebzik' (WogText. 62); *alpim mase'im, puŋkēm pine'im* 'testemet ruházom, fejem fedem' (VNGY IV. 9). Vogul nyelvű adatközlőim a törzs jelölésére szintén az *alpi* szót nevezték meg, illetve egyikük emellett megemlítette a *kakr* alakot is, mely adatközlőm magyarázata szerint a törzsre értendő a végtagok nélkül. A folklórszövegekben a N *kakr*, LM *kuxr ~ kuxr ~ kūhēr ~ kūxr*, LU *kōxr*, P *kuxr ~ kūxr*, K *kāxr ~ kaxr*, T *kōr ~ kīxr ~ kīxir* testrésznévként 'Busen, Magen, Bauch, Gebärmutter; (das Innere)' jelentéssel szerepel. De a szó 'truncus' jelentésére írott adatok is vannak: N *kakkər, kakər* 'törzs' (RombKuz. 39), illetve az alábbi mondatban szintén 'törzs' jelentéssel szerepel a szó – igaz, nem emberre vonatkoztatva, de a találós kérdés antropomorf jellege vitathatatlan: Ob *poŋke puap, kakre sājt – šowal-puap* 'feje dugó, teste bot – a csuvalnyílás elzárója' (WogText. 154). A *kakr* esetében tehát ugyanazt a 'belső rész' → 'a test belső része' ('has') → 'törzs' jelentésváltozást tapasztaljuk, mint a fentebb leírt zürjén (*girk*) és finn (*suolet, suolisto*) példánál. Wilkins névátvitele között is szerepelnek az alábbiak: belly → trunk, inside → intestines ↔ belly ↔ stomach (ld. 1.sz. melléklet)

A WogWört. (276) ezen kívül tartalmazza még a N *luman* ~ *lumän* 'Rumpf, Leib, mittlerer Teil' adatot is, de e szót sem adatközlőim nem említették, sem a köznyelvi vogul szótárak nem tartalmazzák. A szótárban megadott példák alapján ruha középső (deréktáji) részét jelölheti: *vojken lumanä ästès, pat tajtäyä juntunkwé ērei'* 'der mittlere Teil der Mantels ist fertig geworden, nur die Ärmel müssen eingenäht werden', 'törzs' jelentése a 'test' szóval összekapcsolva van: *alpi lumanä* 'a test középső része, dereka'. (Mindkét kifejezésben a szó 3. személyű birtokos személyraggal ellátott formája szerepel.) A magyar *derék* szónál leírt 'törzs' – 'derék' poliszémiát (2.4.1) így módon ez - és az alább következő - adat is alátámasztja.

A források alapján megemlítendő még a vogul N *pōrχ*, K *pārēkh* 'törzs, derék' szó, mely – úgy vélem – összekapcsolandó az alábbi, Kannisto által lejegyzett adatokkal: TJ *parķē* 'Nacken', TC *pōrķē* id. P *porķ* 'Hals', So. *pōrāχ*, *pōrχ* 'die Stelle an dem unteren Ende der Schulterblätter, oberhalb des „eigentlichen“ Rücken' (WV VII. 258). E szó az osztják nyelvjárásokban is megtalálható különféle jelentésekkel: V Vj. *parəχ*, Vj. VK Vart. Mj. *parək*, Trj. *pārək*, Irt. *porəχ*, Ni. Š Kaz. Sy. *pōrəχ*, O *parəχ*, PB *pārəχ* 'Rumpf (Brust, Bauch? Magen, Stammende des Baumes, der harte Kernholzteil des Baumes)' stb. (DEWOS 1206-1207) Kazimi osztják adatközlőm szerint a szó a vállakat jelöli (ld. 8.sz. melléklet), s ugyanezen nyelvjárás köznyelvi szótára pedig a *nopax* szónál 'törzs' jelentést ad meg (Moldanova et al.). Bár a nyelvjárási szótárak és az ObugrVok. (179) is elválasztja e szócsaládot a **pōrək*: wog. **pōrək*: KM KO *pārķ* 'Stammende' – ostj. **pōrək*: VVj. Trj. J *pōrək*, DN *pārəχ*, Ni. Kaz. *pōrəχ* id. adatoktól, történetileg ezek feltehetőleg egy közös szóból alakultak ki, és a 'törzs', illetőleg a 'fatörzs, (növényi) szár' jelentésű lexémák elkülönülése szóhasadás útján mehetett végbe még az obi-ugor alapnyelvben. A 'fatörzs' – '(emberi) törzs' jelentésű szavak szemantikai összetartozását e fejezet számtalan példával illusztrálta már, és hasonló, szóhasadásos jelentés-elkülönülésre pedig megemlíthetjük a magyar nyelv *törzs* (vö. *torzsa*) szavát (ld. 2.4.1).

2.5 Az uráli nyelvek 'corpus' és 'truncus' jelentésű szavainak vizsgálata után tegyünk egy rövid összevetést Wilkins megállapításaival a rokon nyelvi adatok alapján!

1. Wilkins azon természetes szemantikai tendenciáját, amely szerint látható egészen belül jellemző a 'rész' → 'egész' névátvitel (és fordítva nem), az uráli nyelvek nem támogatják. A rokon nyelvek jelentős hányadánál láthattuk, hogy 'corpus' lexémájuk korábbi 'truncus' szóra vezethető vissza. De több példa illusztrálta a 'test' → 'törzs' jelentésváltozást is: ilyenek voltak azok a szavak, amelyek például 'felület, felszín' jelentésű szóból keletkeztek (permi és obi-ugor nyelvek), s ebből következően a 'truncus' jelentés kialakulását meg kellett előznie a 'corpus' jelentésnek, vagy ilyen volt például a zürjén *tuša* 'törzs' is. S emellett több nyelv esetében láthattunk további 'test', 'törzs' → 'derék' névátvitelt. (Ezek számát növelték az indoeurópai nyelvek hasonló példái.)

A 'corpus' → 'truncus' névátviteleket azonban mégsem kell Wilkins megállapításaival szembeállítani, hiszen ez a jelentésfejlődés a 'test'/'törzs' – disztinkció neutralizálódásának következményeként is értelmezhető.

2. Wilkins 75 jellemző jelentésváltozást tartalmazó listáját (ld. 1.sz. melléklet) továbbiakkal egészíthetjük ki:

- fatörzs, vastag növényi szár → törzs (FW *runka* fejleményei, ?finn *ruumis*, magyar *törzs*, obi-ugor *pörək)
- felület, felszín → test (votják *viltir*, vogul *alpi*, osztják *el*)
- kör, karika, abroncs → test (észt *keha*, *kere*)
- bot, (vékonyabb) növényi szár → törzs (finn *vartalo*, *varsi*, karj. *vardalo*, mordvin M *ponda*)
- belső rész, üreg → a test belső része, testüreg (has, zsigerek stb.) → törzs (finn *suolet*, *suolisto*, zürjén *girk*, vogul *kakkər ~ kakər ~ kakr*)
- test (törzs) → derék (magyar *derék*)
- test ↔ törzs

3. AZ UJJAK ELNEVEZÉSEI

Dolgozatom harmadik részében a testrésznevek egy jól behatárolható csoportját, az ujjak elnevezéseit vizsgálom³⁵. A felhasznált forrásanyagokat tekintve a legrészletesebb gyűjtést az obi-ugor nyelvekben végeztem, ahol az adatközlők információi mellett anyaggyűjtésre felhasználtam még e nyelvek folklórszövegeit, és a többnyire ezeken alapuló, nyelvjárási megfeleléseket is tartalmazó szótárak adatait is. A többi nyelv esetében tanulmányokból (finn, votják), köznyelvi szótárakból végeztem gyűjtéseket. (Az anyanyelvi informátorok adatait ld. 12.sz melléklet.) A testrésznev-terminológia e részterülete kontrasztív szempontból sok érdekességet rejt magában, mivel az elnevezések típusai a nyelvekben eltérőek lehetnek, és az eltérő típusú elnevezések mögött sok esetben bizonyos implikációs összefüggések rejlenek.

A testrésznevek csoportján belül az ujjnevek hiponim kapcsolatban állnak az ujj szóval (*a hüvelykujj egy(fajta) ujj*), és meronom viszonyban vannak a 'kéz' ('kar')/'kézfej' szavak valamelyikével, attól függően, hogy a végtagok nyelvi tagolása az adott nyelvben miképpen megy végbe (ld. 1.7.2) (*a hüvelykujj a kéz része*). Ha egy szómező alapvetően meronom jellegű, és benne hiponímia is megfigyelhető, akkor a hiponim részterület tagjai meronom kapcsolatban is kell, hogy álljanak a hierarchia felsőbb szintjein álló lexémák valamelyikével. Az ujjnevek helye a lexikai struktúrában egyértelmű, besorolási és spatiális extenziójuk állandó határú. Az egyes ujjneveket tekintve a megnevezésekben döntő tényező a szimmetria, az ujjak alakja, elhelyezkedése és funkciója, de – mint látni fogjuk – más szempontok is szerepet

---

³⁵ A szakirodalomban az ujjnevekkel kapcsolatban két csoportot szokás elkülöníteni: az egyikbe a tulajdonképpeni ujjnevek tartoznak, a másikba pedig az „ujj-mondókákban” használatos számtalan különféle megnevezés az egyes ujjakra. (Aapala 1999: 35) Vizsgálataim körébe csupán a testrésznevek meromóniájába tartozó, a fenti felosztás szerint az első csoporthoz sorolabndó ujjnevek tartoznak.

játszhatnak (például névmágia). E részmezőn belül is megfigyelhető a morfológiailag egyszerű és összetettebb terminusok funkcionális szembenállása.

3.1 A végtagok és részeinek kategorizálódása az uráli nyelvekben

Tanulmányom elméleti bevezetőjében leírtam azokat az univerzális vonásokat, amelyek a testrésznevek lexikai csoportját jellemzik (1.8.1). Ezek közül az 5. a kéz és a láb ujjainak megnevezésére vonatkozott. Eszerint a nyelvek négy típust képviselnek, álljanak itt emlékeztetőül egy-egy példák ezekre: (1) angol *finger/toe*; (2) szerbhorvát *prst*; (3) huasztek *tihaš in k'ubak / tihaš in akan*; (4) *ujj / lábujj*.

A fenti csoportosításban éles határt csupán az (1) és a (2) – (4) típus között húzhatunk, mivel az utóbbiak esetében ingadozást figyelhetünk meg egy-egy nyelven belül is. Az igazi különbséget tehát abban kell látnunk, hogy míg bizonyos nyelvek a végtagok ujjainak megnevezésénél a kéz és a láb ujjai között asszociációs kapcsolatot alakítanak ki, addig más nyelvek nem. Brown (1976: 332) vizsgálatai szerint az előbbi (azaz a kéz és láb ujjainak azonos szóval vagy azonos 'ujj' szóra épülő kifejezéssel történő megnevezése) lényegesen gyakoribb, mint az utóbbi típus, s ez utóbbiak esetében is többnyire létezik valamilyen közös név az ujjakra (például angol *digit*).

A végtagok egészére, illetőleg azok részeire utaló testrésznevekkel kapcsolatban megállapítottuk, hogy az európai nyelvek két különböző mintát követnek: például angol *hand / arm – foot / leg*, de orosz *ruka – noga*. Az uráli nyelvek történetileg az oroszral azonos típusba tartoznak, de a szinkron nyelvi adatok már sok esetben eltérnek ettől (vö. 1.7.2): például *kéz / kar – láb / lábfej*, finn *käsi / käsivarsi – jalka / jalkaterä*, votják *ki / suj*. Brown tanulmányában 41 nyelv testrészneveit vizsgálta, és a kutatott nyelvek között egyedüli uráli nyelvként a finn is szerepelt. A finn esetében a történeti háttér mellőzése, és a finn *käsi/käsivarsi* jelentésének pontatlan meghatározása (nevezetesen annak az ismeretnek a hiánya, hogy a *käsi* jelentése 'hand' és 'hand + arm' is) vezetett

ahhoz a következtetéshez, hogy a végtagok megnevezésénél éppen a finn képviselte az egyedüli kivételt a többi nyelvhez képest (Andersen is említi: 1978: 353):

„Most frequently /arm (and hand)/ is labeled by an unanalyzable primary lexeme of the languages surveyed, there is only one example in which /arm (and hand)/ is labeled by an unproductive primary lexeme. Finnish assigns the word *käsivarsi* to /arm/, which is translated literally as 'hand handle'. *Käsi* is the Finnish label for /hand/.”

(Brown 1976: 405)³⁶

Liston, aki a szláv nyelvek testrészneveit tanulmányozta, univerzálisnak tartja, hogy a kezet a kartól, a lábfejet a lábtól monolexémásan megkülönböztető nyelvek hasonlóan megkülönböztetik a (kéz)ujjat a lábujjtól, azaz a fenti felosztás szerint az első típusba tartoznak: például angol *hand / arm – foot / leg – finger / toe*, de orosz *ruka – noga – palec* (Liston 1972: 332). Ez számos nyelv esetében valóban így történik, de inkább tendenciaszerű jelenség. Már Brown felhívta rá a figyelmet, hogy az általa vizsgált nyelvek közül az inupik (Amerika) és kajan (Ázsia) ennek ellentmondanak. Hasonlóképpen a finnugor nyelvek szinkron adatai is ellentétesek Liston megállapításával. A finn az ujjnevek szerint az angollal tartozik egy típusba (*sormi / varvas*), a végtagokat viszont az oroszhoz hasonló módon nevezi meg. A magyar (vagy a votják) a *kéz / kar* (votják *ki / suj*) szerint az angolhoz hasonló, de a kéz és a láb ujjaira nincs külön primér elnevezésük (*ujj / lábujj*, votják *čínj / pjdčínj*). A nyelvtörténeti vizsgálódások ebben az esetben is megmagyarázzák az általános tendenciáktól való eltéréseket. Miképpen történetileg az uráli nyelvek az oroszhoz hasonlóan nyelvileg nem tagolják a végtagok egészét (illetve a tagolódások már az egyes nyelvi ágak, nyelvek külön életében történtek meg), ennek megfelelően az ujjak esetében is azt látjuk, hogy a balti-finn nyelvek kivételével minden rokon nyelvben a fenti tendenciának megfelelően ugyanaz a szó használatos a kéz- és lábujjakra, vagy

---

³⁶ Az „unproductive primary lexeme” antropológiai nyelvészeti értelmezését ld. 1.7.1 – 20. jegyzet!

ugyanazt a szót látják el a 'kéz', illetve 'láb' előtaggal. Az alapnyelvre a **käte* 'kéz' - **jalka* 'láb' - **suðs* 'ujj' hármasságát feltételezhetjük.

Megjegyzendő, hogy az alapnyelvre rekonstruált szavak között szerepel a **soja* 'Arm, Ärmel' alak is, melynek folytatásai a mai nyelvekben 'ujj (Ärmel), szárny', illetve a permi nyelvekben még 'kar' jelentéssel szerepelnek. Úgy vélem, a szó alapjelentésének rekonstrukciójánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az alapnyelvre nem adatható a láb *foot / leg*, és az ujj *finger / toe* - típusú tagolása, mely tipikus velejárója a felső végtag *hand / arm* - féle felosztásának. Továbbá, azt is figyelembe kell venni, hogy mindez a mai rokon nyelvekre sem jellemző, és legfeljebb csak új vonásként jelentkezik. Véleményem szerint a **soja* - az UEW megállapításával ellentétben - az alapnyelvben nem jelölt testrészt, eredeti jelentése 'valaminek az ujj, szárnya' lehetett, s ebből alakult ki a permi nyelvekben a későbbiek folyamán a 'kar' jelentés. (Ha el is fogadjuk a szó feltételezett 'Arm' alapjelentését, ez mégsem fejezhetett ki *hand / arm* - típusú oppozíciót a **käte* 'hand + arm' jelentése miatt!)

A **käte* - **jalka* - **suðs* szavak némelyike a későbbiekben az egyes nyelvekben feledésbe merülhetett, újakkal cserélődhetett fel, a szemléletmód azonban megmaradt. A balti-finn nyelvek egy más nyelvi area, nevezetesen az indo-európai nyelvek hatására, külön primér elnevezést alakítottak ki 'lábujj' jelentéssel, ez a finn *varvas* és balti-finn megfelelői, mely szó a *varpa* 'vessző, gally, hajtás' képzett származéka (SKES 1656). (Ld. 9.sz. melléklet!)

Az ujjnevekre vonatkozik az az implikációs univerzálé is, amely szerint, ha egy nyelvben az egyes lábujjak önálló elnevezéssel bírnak, a „párhuzamos” kézujjaknak is van nevük. Megállapítható, hogy a nyelvek zömében érthető módon csak a kézujjakra használatosak külön testrésznevek (bár ez se kizárólagos, hiszen vannak nyelvek, amelyek ezeket sem látják el megkülönböztető nevekkal), mivel a kézujjak funkciója is fontosabb, mint a lábujjaké. A lábujjak esetében többnyire csak a két szélső ujj rendelkezik bizonyos mértékig állandósultnak tekinthető névvel: *nagy lábujj*, finn *iso*

varvas, *peukalovarvas* – *kis lábujj*, finn *pikku varvas*. A kézujjak monolexémás elnevezései (például angol *thumb* 'hüvelykujj', orosz *mizinec* 'kisujj', finn *nimetön* 'gyűrűsujj') általában magukban foglalják a [KÉZUJJ] jelentéskomponenst, s így a velük szimmetrikus lábujjakra többnyire nem használatosak (vö. angol *big toe* - **thumb toe*, orosz *malenkij palec na noge* - **mizinec na noge*, finn *iso varvas*, de a nyugati nyelvjárásokban előfordul a *peukalovarvas* is, *nimetöntä vastaava varvas* - **nimetön varvas*.) Ennek a tendenciának ellentmondanak az obi-ugor nyelvek bizonyos adatai: osztják Kaz. *paŋ* 'Daumen, grosse Zehe', J *kör-paŋ* 'grosse Zehe'. (Kannisto feljegyzéseiben szerepel hasonló vogul adat is: *pāja* 'Daumen, grosse Zehe' (WogVolk. VII. 237), de a folklórszövegekben a szó 'grosse Zehe' jelentésére nincs példa.)

3.2 A 'hüvelykujj'

A kézujjnevek esetében megfigyelhető, hogy a nyelvek jelentős részében e szemantikai mező két részre tagolódik: egyrészt a hüvelykujjra, másrészt a többi ujjra. Míg ez esetben a hüvelykujjat primér lexéma fejezi ki (angol *thumb*, német *Daumen*, svéd *tumme*), addig a többi ujjnév olyan összetétel, melyben az alaptag az 'ujj' szó. A hüvelykujj anatómiailag is elkülönül bizonyos mértékig a többi ujjtól, a hüvelykujj és a többi szembenállása teszi lehetővé a fogást.

Az uráli nyelvek jelentős részében a hüvelykujj külön elnevezéssel rendelkezik, s így lehetett ez az alapnyelvben is. Az alapnyelvre rekonstruált 'hüvelykujj' jelentésű szó a **pälkä* (UEW 363), melyet lapp, mordvin, permi és szamojéd megfelelőek alapján következtettek ki: lpN *bælge* 'thumb, great toe', L *pielkē* ~ *pälke* 'Daumen (auch an einem Handschuh)', K T *pielke*, Kld. Not. *pielk* 'Daumen'; mdE *pelka*, M *päl'kä* 'Daumen, grosse Zehe'; wotj. S *pelj*, K *pólâ* 'Daumen'; syrj. S PO *pel*, P *pev*; ? sam. jur. O *pikce*; jen. Ch. *fītu*, B *fīdu*; twg. *feája*, *fjääka* 'Finger'; kam. *pidi* 'Daumen'. A szamojéd adatokat az UEW kérdőjelesen szerepelteti, a közszamojéd korra

feltételezett alak **pi-*, *?*pij-* 'Daumen' (Janhunen 1977: 123). Az UEW és a SKES hangtani okokból elveti a balti-finn nyelvek 'hüvelykujj' jelentésű testrésznevének (vö. finn *peukalo* < **peikalV* ~ **peukalV*) az U **pālkā*-ból való származtatását, de más vélemények ezt lehetségesnek tartják (például SSA II. 346, Kulonen 1996: 89-90). Továbbá Nilsson szerint a szó germán átvétel a lapp és a finnségi nyelvek szétválása utáni időszakból: < **beugVlō-* ~ **beugVla-* < **beug-* 'hajlik'. (Nilsson 1993). Az UEW szerint a 'hüvelykujj' jelentésű ősi szó az ugor nyelvekben sem őrződött meg³⁷. Eszerint a felfogás szerint az obi-ugor nyelvekben a balti-finnhez hasonlóan az ősi elnevezést új váltotta fel, mely szerkesztésmódját tekintve megfelel az eredeti terminusnak: **pāγ*. vogul **pāj̄z*, osztják **pāñ* 'Daumen' (ObugrVok. 174).

Úgy vélem (Kulonennel /1996: 89-90/ egyetértve), hogy az uráli nyelvek 'Daumen' jelentésű szavainak etimológiai összetartozását érdemes lenne újra megvizsgálni. A teljes jelentésbeli egyezés mellett feltűnő, hogy a **p-* szókezdetet egységesen palatális magánhangzó követi. Az obi-ugor nyelvek esetében pedig szinte szabályszerűen számolhatunk az U **-lk-* metatézisével (vö. Collinder 1960: 120), majd az uráli **k* > obi-ugor **γ* hangváltozással. A szóvég esetleg az obi-ugor korban lekophatott amiatt, hogy az *-l* szóvég több raggal is egybeesett. Az egyeztetés további vizsgálatokat érdemelne, s mindezzel kapcsolatban – úgy gondolom – megszívlelendő Mikola Tibor véleménye: „Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni.” (Mikola 1976: 211)

A magyar nyelvben eltérő módon alakult e testrész megnevezése. A *hüvelykujj* név a többi ujjnevünkhöz hasonló jelzős összetétel, melynek alaptagja az *ujj* szó. A szó etimológiáját többen vizsgálták, az elfogadott vélemény szerint az elnevezés eredete régi vadász kultúránkban gyökerezik. Az íjjal-nyíllal vadászó ember ezt az ujját egy hüvely formájú eszközzel védte az íj visszacsapódó húrjától, és ennek az eszköznek a

³⁷ Korábban a **pālkā* 'Daumen' etimológiájához sorolták a vogul *pāja* 'ua.' szót is az LM *pāl'e* változat alapján, de Honti szerint az a forma vagy elírás, vagy pedig másodlagos fejlemény lehet (Honti 1974: 371).

neve metonímia révén átvonódott magára az ujjra. A jelentésfejlődés útja a *hüvelykes ujj* szókapcsolatból kiindulva történhetett. A korai forrásokban a szó többnyire csak *hüvelyk* ~ *hüvely* alakban szerepel, s Velcsovné szerint is a *hüvelykes ujj* szerkezettel párhuzamosan a *hüvely* ~ *hüvelyk* alakok is használatban voltak testrésznevként (Velcsovné 1974: 52, TESZ II. 181). A *hüvely(k)* változat korábbi elterjedtsége megfelel annak a szemléletmódnak, melyet őseink a megelőző évezredekben örökölték, azaz a hüvelykujj és a többi ujj nyelvi megnevezése közötti különbségtétel folytatásának. A ma elterjedt *hüvelykujj* összetétel a többi ujjnév analógiás hatására válhatott általánossá. Hasonló tendenciát más rokon nyelvek is mutatnak: például a finnben a *peukalo* mellett nyelvjárásokban használatosak a *peukalosormi* 'hüvelykujj' + 'ujj', *peukasormi* 'ua.', sőt még az *isosormi* 'nagy' + 'ujj' elnevezések is (Aapala 1999: 35).

A vogul nyelv folklórszövegeiben 'hüvelykujj' jelentéssel a N *pajä* ~ *pājä* ~ *pāi'* ~ *palä*, LM *pāj* ~ *poājä* ~ *pāje* ~ *pāl'e* ~ *pāj*, LU *pājä*, P *pāj* ~ *pāj* ~ *pāje*, K *pājä*, T *pāji* 'Daumen; Stiel, Henkel' szerepel (WogWört 401). Figyelemre méltó, hogy míg a többi ujj elnevezése a vogul nyelvjárásokban nagy változatosságot mutat, addig a hüvelykujj megnevezése egységesen ezzel a szóval történik. Az utóbbi évtizedekben azonban a vogulban is megfigyelhető a többi ujjnév analógiás hatása. A mai nyelvállapotot tükröző orosz – vogul köznyelvi szótárak egyikében már az 'ujj' szóval alkotott összetétel szerepel: *pāja tul'owl* (BalVahr. 80). Két vogul anyanyelvű adatközlőm egyike a *pāja* szót használta, a másik pedig a *janiy pāja tul'owl* kifejezést, melynek szó szerinti jelentése: 'nagy hüvelykujj ujj'. A fentebb említett szótárban a kondai nyelvjárási alaknál *janaj tol'owal*, *janaj tola* 'nagy'+ 'ujj' megnevezés szerepel (BalVahr. 80), ez azonban lehet az orosz *bolšoj palec* 'ua.' tükörfordítása, hisz a kondai nyelvjárásra mindig erős hatással volt az orosz nyelv.

Az osztjákban a hüvelykujjat a vogullal etimológiailag közös V-Vj. *pān* és nyelvjárási változatai jelölik (DEWOS1186). E szót némely nyelvjárásban 'nagy, vastag' jelentésű jelzővel látják el: V *alla-pān* (uo. KT 685), DN KoP Kr. Ts. *ānə-pān*

(DEWOS 1186). A szótári adatok szerint ezekben a nyelvjárásokban ugyanez a *pān* szó használatos a többi ujj esetében is, így a megkülönböztetés céljából kapcsolódtak a szóhoz a jelzői előtagok a fenti példákban. Ily módon az osztjákban az említett magyar, finn és vogul példákkal ellentétben nem a többi ujj neve hatott analógiásan a hüvelykujjára, hanem éppen fordítva. Az osztjákkal megegyező irányú névátvitelre figyelhettem fel egyik vogul adatközlőm esetében is: *pāja* 'hüvelykujj', *ōwəl pāja* 'mutatóujj' (*ōwəl* 'első'), *kwotl pāja* 'középső ujj' (*kwotl* 'középső'), *mān pāja* 'kisujj' (*mān* 'kicsi').

A fent leírtakat összegezve megállapítható, hogy az uráli nyelvek a kéz ujjaira két terminust használtak: U **pālka* 'Daumen' és U **suð* 'z' 'Finger', illetve FW *sorme* 'Finger'. Később egyes nyelvekben vagy nyelvjárásokban e szemantikai mező szilárd kettétagolódása gyengült, többnyire a hüvelykujj elnevezése igazodott analógiásan a többi ujjnévhez (például finn *peukalosormi*, *isosormi*, mordvin *pelka*, de *pokš sur* 'nagy + ujj' is, cseremis *kuɯwarha* 'ua.', votják *pelj*, de *bažžim činj* 'nagy + ujj' is, vogul K *janaj tolowəl*, magyar *hüvelykujj* stb.), de ellentétes irányú analógiás hatás is végbemehetett (ld. a fenti obi-ugor példákat). (Ld. még 10.sz. melléklet!)

3.3 A többi ujj elnevezései

A további ujjneveket vizsgálva megállapítható, hogy a terminusok szemantikai motivációja az ujjak elhelyezkedése, formája vagy a funkciója.

3.3.1 Funkción alapuló ujjnevek

Az ujj használatán, funkcióján alapul több nyelvben a második ujj neve, melynek előtagja gyakran a 'mutat' ige származéka: például német *Zeigefinger*, svéd *pekfinger*, orosz *ukazatelnyj palec*. A magyar *mutatóujj* elnevezés is ezt a szemléletet

tükrözi, feltehetőleg areális hatásra vált általánossá. A finnben is van adat hasonló ujjnévre (*osotussormi* 'mutatás + ujj'), bár a finn köznyelv ezt az ujjat *etusormi*-nak nevezi (*etu* 'első, elöl lévő'). Ilyen elnevezéseket a karjalai és az észti is ismer, valószínűleg orosz, illetve német hatásra (Aapala 1999: 36). A keleti rokon nyelvek is kínálnak hasonló példákat, esetükben nyilvánvalóan az orosz nyelv hatását kell kiemelnünk: mordvin *hevtemaň sur*, votják *vožmaton čirňi* 'mutatóujj'. Az írott vogul forrásokban funkción alapul a szintén ezt az ujjat jelölő T *kukišk tuläšëm* adat (WogWört. 221). A kifejezés utótagja 'ujj' jelentésű, előtagja orosz átvétel lehet: vö. orosz *kukiš* 'füge, csipisz', *pokazat' kukiš* 'füget mutat'. Egyik vogul adatközlő ezt az ujját *taktalan tul'owl* névvel illette, mely szintagmában az 'ujj' szóhoz a *taktali* 'kinyújt, mutat, érint' ige participiuma kapcsolódik. Ez az elnevezés másutt a vogul forrásokban nem szerepelt, orosz hatásra létrejött egyéni használatot tükrözhet.

A mutató ujjnak sokféle „funkciója” lehet még a mutatáson kívül, ezeket tükrözik a különféle, többnyire tréfás, népnyelvi elnevezések: például finn *nuolussormi* (*nuolla* 'nyalni'), *nenäsormi* (*nenä* 'orr'), *voinlappaja* (kb. 'vajazó'). Hasonló, játékos elnevezések más ujjak (és nyelvek) esetében is léteznek: például észti *täitapja* 'hüvelykujj' ('tetűölő'), német *Ohrfinger*, *Ohrenfinger* 'kisujj' (*Ohr* 'fül'). (Aapala: 1999: 36-7) Ezek az elnevezések a testrésznevek lexikai struktúrájának nem tagjai, használatuk korlátozott.

E csoportba sorolandó még a kondai vogul nyelvjárás egy érdekes adata, mely szerint a mutató és a középső ujjakat *pěrně toľeij*-nak is nevezték (WogWört. 434), mely 'kereszt ujjak' –at (Dualis) jelent. A névadás motivációja világos, ezekkel az ujjakkal szokás keresztet vetni.

3.3.1.1 Gyűrűsujj – névtelen ujj

Az ujj funkcióján alapulnak még általában a negyedik ujj nevei. Ezen elnevezések típusait vizsgálva egyértelmű areális kapcsolatokat fedezhetünk fel, melyek összefüggésbe hozhatók a nyelveket beszélő népek hagyományaival, szokásaival.

A magyar *gyűrűsujj* megnevezés a nyugat-európai areával mutat azonosságot (vö. angol *ring finger*, német *Ringfinger*, svéd *ringfinger*, latin *annularis digitus* stb.) Beke (1957: 191) szerint a magyarban ez német vagy latin tükörszó. Ezzel szemben a keleti területeken, a szláv és a török nyelvekben ezt az ujjat általában „névtelennek” nevezik (vö. orosz *bezymjannyj palec*, tatár *atsyz barmak*). Gondolhatnánk, hogy a névadásnak egyszerűen az az oka, hogy ehhez az ujjhoz semmiféle különösebb ismertetőjegy nem kapcsolható, hiszen nem szélső vagy középső, nem is a legnagyobb és nem is a legkisebb, mutatni sem lehet vele stb. Ez azonban nem így van. A néphagyományokban éppen ezen ujjnak jutott a legkitüntetettebb szerep, nagy jelentősége volt a népi gyógyításokban, a varázslásokban és a ráolvasásokban (Mokány 1984), sőt a mai természetgyógyászatban is jelentős szerepet kap. A negyedik és az ötödik ujj közötti ér állítólag megfelelő hely az érvágáshoz, s ezt a módszert régebben többféle betegség gyógyításához alkalmazták. Továbbá a régi hiedelmek szerint éppen ebből az ujjból indul ki egy ér, amely a szívhez megy, s erre utal például a német *Herzfinger* (‘szívujj’), vagy lengyel *palec serdeczny* (‘ua.’) ujjnév. A negyedik ujj gyógyításban betöltött funkciója tükröződik az alábbi elnevezésekben: a svéd *läkefinger* (‘gyógyító ujj’) név a múlt századig használatos volt, s a né. *Artzfinger* (‘orvos ujj’) a negyedik ujjnak az egyik legrégebbi neve a németben (Aapala 1999: 37). Valószínű, mindkét ujjnév a latin *digitus medicus*, *digitus medicinalis* tükörfordítása. Ez utóbbi fordítása a régi magyar nyelvből is adatolt: „A gyűrűsujj avagy orvos ujj”, másutt „deákujj” (Mokány 1984: 79).

Névtelen ujj elnevezés a magyar népnyelvben is használatos. Ugyanezt az ujjat jelölik a szintén népnyelvi *neveletlen ujj*, *növendék ujj* nevek, melyeket a TESZ 'meg nem nőtt' –ként értelmez (azaz a középső ujjhoz képest kisebb, „meg nem nőtt” ujj). A kérdéses ujjnevek hátterében azonban a korábbi, és más nyelvekben is széles körben elterjedt *névtelen ujj* elnevezés áll, és a *neveletlen ujj*, *növendék ujj* típusúakat ebből alakította ki a népetimológia. A *névtelen ujj* – féle elnevezések létrejöttében a névmágia játszott szerepet: ezt a hatásos varázsló és gyógyító ujjat úgy védték az emberek, hogy eltitkolták a nevét, tehát 'nevetlen'-nek nevezték. (Mokány 1984)

A keleti area névhasználatának megfelelően rokon nyelveink döntően a *névtelen ujj* – típusú elnevezést használják, több nyelvben az 'ujj' utótag nélkül: finn *nimetön*, észt *nimetu*, mordvin E *lemteme sur*, zürjén *nimtem*, votják *nimtem čihj*, nyenyec *numžada*. A vogulban is a tadvai nyelvjárás kivételével 'névtelen ujj' –nak nevezik a negyedik ujjat: N *namtal tula*, K *nämtäl tolä*, LM *nämtal kat tulë* (WogWört. 678). (Kannistonál további K és P adatok is: WogVolk. II. 200, 347.) Az osztjákban is megtalálható ez az elnevezés PMu *nəmləx jǎj*, Ahl. *nemla lui* (DEWOS 719), J *nemta pāŋ* (Paas. 136). Különös, hogy két vogul és egy osztják anyanyelvű adatközlőm egyike sem tudta megnevezni anyanyelvén ezt az ujját, majd miután rákérdeztem a 'névtelen ujj' – féle ujjnevekre, úgy vélték, hogy ezt csak orosz nyelven mondják így. Mindez talán azzal magyarázható, hogy a névadás motivációja és a hozzákapcsolódó hiedelmek már feledésbe merültek, és ez a feledés nem kímélte magát az elnevezést sem, melyet nem rögzíthetett – mivel nincs – köznyelvi, irodalmi nyelvi norma.

A név eltitkolásának egy másik módjával is találkozunk az osztjákban: az ujjat nem nevezik meg, hanem körülírással utalnak rá. Tehát a névadás motivációja ebben az esetben is megegyezik a fentebb tárgyaltakkal: Kr. *kōttəp-pāŋ wāčə-pāŋ* ('középső ujj melletti ujj') (DEWOS 1186), Ni. *wōšŋa-wōš-tij* ('kisujj melletti ujj') (DEWOS 1154), J *wāŋaŋi-wič-əoj* ('ua.'), Trj. *wāŋaŋi-wiči əoj* ('ua.') (DEWOS 1652), Kaz. *μōšŋa poŋəλλoj, μōšŋa pūši əōj* ('ua.') (KT 251), Kaz. *вусьнга пунгал луй* ('ua.') (Moldanova

et al.), PMu. *tom-pelex jáj* ('amaz oldali ujj') (DEWOS 719). Kannisto szótári feljegyzéseiben szerepel hasonló szoszvai vogul adat is: *sirəxtul'owl-pōxtul'owl* ('kisujj-oldali ujj') (Kannisto).

A negyedik ujj elnevezései alapján az uráli nyelvek döntően a kelet-európai nyelvi areához tartoznak, kivételt csupán a magyar nyelv jelent, de itt is nyelvjárásokban ismeretes a többi rokon nyelvhez hasonló *névtelen ujj* megnevezés (ld. 11.sz. melléklet). A finn köznyelvben ez a fajta megosztás fordítva jelentkezik: a köznyelvben *nimetön* ('névtelen') az ujj neve, de a nyugati nyelvjárásokban – svéd hatásra – *sormussormi*, *rengassormi* (*sormus*, *rengas* 'gyűrű') is használatos. Az, hogy a gyűrűt éppen a negyedik ujjon szokás viselni, ugyanazokra a hiedelmekre vezethető vissza, amelyek miatt ez az ujj más nyelvekben „névtelenné” válik: az aranynak régebben gyógyító, illetve védelmező hatást tulajdonítottak, ily módon leghatékonyabb helye ez az ujj volt. Erre utalt a már elavult *guldfinger* a svédben, vagy *Goldfinger* a németben. A finn ujj-mondókákban több hasonló neve lehet a negyedik ujjnak: *kultaralli*, *kultarilli*, *kultakranni*, *kultarälli* (< *kulta* 'arany') (Aapala 2000: 37).

3.3.2 Az ujj elhelyezkedésén alapuló ujjnevek

Az ujj helyzetén alapul a magyarban a *középső ujj* megnevezés. Hasonló a finn *keskisormi* 'középső ujj' (nyelvjárásokban *keskimmäinen sormi*, *keskussormi* 'ua.' is), a mordvin *kunška sur* és a votják *šorčínj* 'ua.' név is, miképpen számos más európai nyelvben is (angol *middle finger*, német *Mittelfinger*, orosz *srednij palec*). Az obi-ugor nyelvekben is 'középső' jelentésű melléknév szerepel előtagként a harmadik ujj nevében az alábbi adatokban: vogul N *kwot' l tulä* (WogWört. 243), LM *khål tul'e*, LU *khal tul'a*, T *jät tulä-šem*, *ner-jet tulä-šem* (uo. 678), és osztják V *kōttap-pān*, DN *kōttap-pān*, Kr. Ts. *kōttap-pān*, Ni. *kūttap tuj*, Kaz. *kūtlap luǵ*, Ahl. *kūtlip lui*, Trj. *kōttap loj*, Vj.

kõit-joj, Trj. J *kõit-łoj* (DEWOS 702, 719, 1186), J *kottap –pāṇ* (Paas. 37), V *jor pāṇ* (Ter. 345).

Gyakori, hogy a mutató ujj neve is hasonló szemantikai alapon keletkezik, 'elülső, elől levő' ujjnak nevezik: például finn *etusormi*, nyelvjárásokban *esisormi* is, votják *azčih̄i*, vagy angol *forefinger*. Az elnevezés önmagában tükrözi a hüvelykujj különállóságát. Számos olyan ujjnév ismeretes, mely az ujjak „sorszámozásán” alapul, s ezek is többnyire a mutatóujjat tekintik elsőnek: például finn (régí nyelvi) *ensimmäinen sormi*, észt *esimene sõrm*, vogul N *āul tu'la*: 'mutatóujj: első ujj', LM *ilkē koāt tu'lä* 'ua.', LU *il tu'la* 'ua.' (WogWört. 678), P *jēl-ol koāt-tu'le* 'ua.' (uo. 63), K *mojōt to'lä* 'középső ujj: második ujj', T *khurmit tu'lä-šēm* 'gyűrűsujj: harmadik ujj' (uo. 678). Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy az ujjakkal való számozás is eltérhet a különféle népeknél, a magyarok például a hüvelykujjnál kezdik, a vogulok ezzel szemben a mutatóujjnál. Ez mindenképpen összefüggésben van azzal a felfogással, amely szerint a nyelvek elkülönítik a hüvelykujjat a többi ujjtól, de egyértelmű nyelvi összefüggést a számolás és az ujjnevek típusai között nem találhatunk. Az oroszok is a mutatóujjnál kezdik a számozást, viszont a magyarhoz hasonlóan a hüvelykujjat is egyfajta ujjnak nevezik: *bolšoj palec* 'hüvelykujj: nagy ujj'.

3.3.3 Az ujj alakján alapuló ujjnevek

Az ujj alakjáról főképpen a kisujjat szokás elnevezni, de a középső és a hüvelykujj esetében is találkozunk ilyen ujjnevekkel: svéd *långfinger* 'középső ujj: hosszú ujj', finn (nyelvjárásokban) *isosormi*, *suursormi* 'középső ujj: nagy ujj', votják *kužčih̄i* 'középső ujj: hosszú ujj', vogul LM *jāni koāt tu'lä* 'ua.', T *jānu tu'lä-šēm* 'mutatóujj: nagy ujj' (WogWört. 146, 678) (ld. még a hüvelykujj 'nagy ujj' – féle elnevezéseit).

Az ujj alakjára utal az angol *little finger*, német *der kleine Finger*, svéd *lillfinger*, vagy a magyar *kisujj*, a mordvin *viška sur* és a finn *pikkusormi*. Ez utóbbi csak az 1800-as években vált általánossá, előtte a *sakarisormi* megnevezést használták, melynek előtagja a *sakara* 'kiálló vég, ág, szarv' származéka. Nyelvjárásokban ma is ismeretesek hasonló elnevezések: *sakarasormi*, *sakerisormi*, *pieni sakeri*, *sakarivaari*. A mai finn köznyelvben meglehetősen általános még a *pikkurilli* (*rilli* 'henger alakú fa'), főképpen a keleti nyelvterületeken. Az elnevezés a gyerekmondókákban keletkezett, számos variánsa ismeretes: *pikirilli*, *pikkirilli*, *pikkulilli*, *pikkutilli*. További, nyelvjárásokban használatos elnevezések, melyek az ujj „kicsiségére” utalnak: *pien(i)sormi* (*pieni* 'kis, kicsi'), *vähäsormi* (*vähä* 'keves, kicsi'), *piippanen*, *piippasormi* (*piippa* 'kihajtott zöld vetés, fűszál'). (Aapala 2000: 37)

Mindkét obi-ugor nyelvben etimológiailag tisztázatlan a *kisujj* elnevezése. A vogul tavdai nyelvjárásában összetételi előtagként a 'kis, kicsi' jelentésű melléknevek állnak: T *kěrsēm tuľä-šēm*, miś *tuľä-šēm* (WogWört. 678, 309). A középső és az északi területeken azonban az alábbi elnevezés használatos: N *sirēχ-tuľä* ~ *sērxi-tuľä*, LM *sirχ-kat-tuľ* ~ *kat-tuľ-sirχēh*, LU *sirkēn-tuľä*, P *sērken-tuľē*, K *sorkēm-tāľä* (WogWört. 550), *šōrkhēn* ~ *šōrkēm-t*. (uo. 679). Kannisto feljegyzéseiben még további adatok találhatók: KU *šārχəntol'a*, KM *šərχəntol'a*, P *sirkintuľ*, VNZ *serkl'kattuľ*, VS *serkhtuľä*, LU *sirkηkattuľ*. 'kisujj', KU *lāľšārχəntol'a*, P *lēľsirkint.*, VNZ *lēľserkəntuľ'a*, LU *lēľsirkηtuľ*, LO *lāľsirktuľoγəl*: 'kisujj a lábon' (Kannisto). Az összetétel előtagja az etimológiai szakirodalomban nem szerepel, a szó jelentésére vonatkozóan csupán egy feljegyzést találtam: Ob *sirχ* 'verwaist': ś. *tuľōwl* 'der kleine Finger' (WogText. 305). Úgy vélem, az 'árva' jelentés másodlagos, metaforikus névátvitellel keletkezett. A *sirēχ* stb. összetételben más testrészek jelölésére is előfordul: vö. LM *kat-sirχ* ~ *kat-sirχ* 'alkar', *kat-sirχ-pōχəl* 'karizom', *ləl-sirχ* 'lábszár' (WogWört. 201, 550). A jelölt testrészek közös formai jegye alapján, továbbá azt figyelembe véve, hogy az alkar és a lábszár más elnevezései jellemzően 'szár, növényi szár' jelentésű tagokat tartalmaznak (vö. N *kāt-*

sor 'kar', *lāyl-sor* 'lábszár' /*sor* 'szár'/, LM *kođt-pāri* 'kar' /*pāri* 'fűszál, kóró'/), feltételezhető, hogy a *sirēx* eredetileg valamilyen kisebb, hosszúkás, szárszerű dolog megnevezésére szolgált, s ebből fejlődött ki egyrészt testrésznév jelentése, másrészt – a [KIS] jelentéskomponensen alapulva – az 'árva' jelentése. A szó hangtani felépítését tekintve azonban felmerül annak a lehetősége is, hogy a *sirēx* onomatopoeitikus alakulat. Erre utal a sok alakváltozat, a szókezdő mássalhangzó palatalizáltságának váltakozása akár egy nyelvjáráson belül, és a szó konsonantizmusa (vö. N *śaxri* 'csikorog', *saxri* 'recseg', *śixerti* 'csikorog', *śōxri-χōxri* 'szitakötő' stb.). Becéző, gyereknyelvi elnevezések több nyelvben is előfordulnak a kiuj megnevezéseként (ld. a fenti finn példákat), és hasonlóképpen expresszív alakulatoknak tartja az UEW az észti, lapp és votják nyelv esetleg egymással etimológiailag összefüggő 'kisujj' jelentésű szavait, vö.: *čělʒ 'der kleine Finger' (UEW 614). Feltehetőleg erre a kicsinyítő jellegre vezethető vissza az is, hogy számos nyelvben a kisujj nevénél hiányzik az 'ujj' alaptag: orosz *miziŋec*, finn *pikkurilli*, votják *čelj*. Ez jellemző az osztjákra is: V *wiṭāni* ~ *wiṭāni*, DN *waṣṇāj* ~ *waṣṇaj*, Ni. Kaz. Sy. *woṣṇa* stb. (DEWOS 1651, ld. még Paas. 285, KT 251). Bár – feltehetőleg analógiás hatásra – a szó állhat összetételi előtagként (V *wiṭāni-loj*, *wiṭāni-pān*, DN *waṣṇāj-pān* stb.), igaz, az elliptikus rövidülés lehetőségét sem zárhatjuk ki. A *wiṭāni* eredete tisztázatlan, az etimológiai szakirodalomban nem szerepel.

3.3.4 Az osztják ujjnevek esetében találtam néhány olyan ujjnevet is, melyek egyaránt használatosak két (szomszédos) ujjra is, azaz metonímiás návatvitellel keletkeztek: például Ts. *ānə-paŋ* 'hüvelykujj', de 'mutatóujj' is (DEWOS 1186), Trj. *kōṭap loj* 'középső ujj', de 'gyűrűsujj' is (uo. 719), N *kutab-luj* 'Zeigefinger' (!) (Honti 1982: 74), s talán idetartozik a Vj. *pōṇəl-joj* 'gyűrűsujj' (*pōṇəl* 'oldalsó') adat is (DEWOS 1192).

Nehéz értelmezni – illetve az értelmezés kissé „erőszakoltnak” tűnhet – az alábbi osztják ujjneveket: Vj. *pikəl-joj*, Trj. *p.-loj*, *-pān* 'gyűrűsujj' (Vj.), 'im Gelenk

vertrockneter Finger bzw. Daumen' (Trj.): *pikəl-* (V Vj. Trj.): V Vj. *p.-meyi* 'altes, ausgetrocknetes Flussbett'. Az elnevezés motivációját az alaki hasonlóságban sejthetjük.

BEFEJEZÉS

Dolgozatomban a testrésznevek lexikai csoportjának egyes részterületeit vizsgáltam az uráli nyelvek anyagán. A testrésznevek szemantikai jellemzőit elsősorban a szószemantika strukturalista hagyományai felől közelítettem meg, de a a jelentéstan más elméleti irányzatainak szempontjait is figyelembe vettem (komponenses elemzés, kognitív szemantika, prototípus szemantika). A szómező hierarchikus strukturálódását tekintve az alábbiakat állapíthattam meg:

1. A vizsgált uráli nyelvekben a testrésznevek lexikai csoportja más nyelvekhez hasonlóan egy jól strukturált, rész – egész viszonyon alapuló meronom lexikális hierarchiát alkot.
2. A vizsgált uráli nyelvekben a testrésznevek rendszere rendelkezik a meronom lexikális struktúrák főbb vonásaival. Ezek a következők:
  - a hierarchia szintjein lefelé haladó növekvő részletezettség
  - a meronom struktúrán belül jelentkező hiponim viszonyok
  - a főképpen az artefaktumok funkcionális részének és a tárgy egészének megnevezésénél megfigyelhető lexikális azonosság jelentkezése a testrésznevek adott területein (a végtagok, a test és a törzs elnevezéseinél)
  - a testrésznevek lexikai strukturálódását vizsgáló tanulmányokkal megegyezően az uráli nyelvekben is e szókészleti terület jellemzően öt, illetve hat szintet alkotó meronom hierarchiát hoz létre.

A testrésznevek szemantikai viszonyait elemző tipológiai tanulmányok által felállított univerzális vonásokat, főbb tendenciákat a rokon nyelvek is megerősítették, de némely esetben ezektől eltérő jegyeket mutattak:

1. Így például az uráli nyelvek adatai nem támasztották alá Andersen azon megállapítását, hogy a testrésznév-hierarchiák közepén (3. szinten) elhelyezkedő alapterminusokkal rendelkeznének. Ezt megerősítik egyéb szemantikai vizsgálatok is, amelyek szerint az alapszint, és az azon található alapterminusok jellemzően a taxonom típusú rendszerek sajátjai.

2. A testrésznevek csoportján belül jelentkező névátvitelek az uráli nyelvekben is jellemzően a testrészek strukturális hasonlóságán és térbeli egymásmellettségén alapulnak. A mezőn kívüli névátvitelek természetüknél fogva inkább metaforikusak, s ezek is zömmel azonos szemantikai tendenciákat tükröznek a világ nyelveiben. A testrésznevek további jellemzője, hogy ezek a lexémák maguk is bőséges anyagot kínálnak a metaforára: az ebből a szócsoporthól kiinduló névátvitel általánosabb is, mint az ide irányuló. Sperber terminusával: az emberi test inkább metaforikus expanziócentrum, mint attrakcióközpont (vö. Ullmann 1964: 214).
3. Az uráli nyelvek vizsgált testrészneveinél jelentkező jelentésváltozások általában megegyeztek Wilkins ún. természetes szemantikai tendenciáival, de például az általa megállapított, egyirányú rész → egész jelentésfejlődéssel ellentétes jelentésfejlődést is megfigyelhettünk a 'test', 'törzs' és 'derék' jelentésű lexémáknál.
4. A végtagok és azok részeinek neveinél jelentkező általános szemantikai vonásoktól (vö. Andersen, Brown és Liston vonatkozó vizsgálatai) az uráli nyelvek szinkron adatai gyakran eltérnek, de az eltérések történeti hátterét vizsgálva némely esetben azt tapasztaltuk, hogy a korábbi nyelvi állapotok tükrözik a tipológiai vizsgálatokon alapuló tendenciákat, s az ezektől való eltérések később alakultak ki, és gyakorta areális hatásra.

Összegezve a fentieket, az uráli nyelvek testrészneveit vizsgálva megállapíthattuk, hogy a szemantikai jellemzők egy csoportja az emberi gondolkodás és világfelfogás, továbbá a lexikai strukturálódás általános vonásaiból következik. A szemantikai jellemzők másik csoportja alapvetően areális vonásokat tükröz, s továbbá vannak olyan jellemzők is, amelyek az alapnyelvtől öröklődtek.

Dolgozatomban több testrésznév etimológiáját is vizsgáltam, s elsősorban az adott szavak alapjelentésének megállapítására tettem kísérletet.

Közismert tény, hogy a jelentés tan az etimológiai vizsgálatoknak mindig „mostohagyereke” volt, másodrendű szerepet játszott a hangtanhoz – és a nyilvánvalóan

erre épülő – alaktanhoz képest. Ennek több oka is van. A jelentés önmagában is jóval összetettebb fogalom a nyelv egy-egy hangjához vagy alaktani kategóriájához viszonyítva. A hangtani rekonstrukció során a kutató egy zárt rendszert, a nyelv hangrendszerét vizsgálja, ebben állapítja meg a megfelelések hálózatát, a jelentésrekonstrukciónál ezzel szemben egy nyitott rendszerrel, a világ jelenségeinek, dolgainak végtelenségével találja magát szemben. Bár szabályszerűségek a jelentésváltozásoknál is léteznek (ilyenek az általános jelentésváltozási tendenciák, a különféle analógiák), ezek mindenképpen kevésbé megfoghatóak és kisebb számúak, mint azok, amelyek a hangtant jellemzik. Ezért a jelentést a kutatók sokáig valamiféle strukturálatlan, szabályok nélküli rendszernek gondolták.

A fő lépést e felfogás megváltoztatásában a strukturalisták tették meg. Egyrészt kimutatták, hogy a jelentésváltozások sok esetben a hangtannál megfigyelhető, rendszerszerű változásokkal állíthatók párhuzamba. (Vö. a hasadás */split/*, összeolvadás */merger/* és eltolódás */shift/* jelenségének összekapcsolása a jelentésbővüléssel, -szűküléssel és az ún. transzfer-jelenséggel – ld. például Fox 1995: 113.) Másrészt – a szemantikai mező elméletének létrejöttével – felismerték, hogy a szavak jelentése a szóképlet más szavainak jelentésétől függ. Ezt a felfogást, akárcsak a későbbi szószemantikai elméleteket, elsősorban a szinkron elemzéseknél alkalmazzák, de szerepük lehet a történeti vizsgálatoknál is. (Maga Trier is végzett diakron kutatásokat a jelentésmező elméletét alkalmazva. Hasonlóképpen például a komponenses analízis etimológiai alkalmazásának lehetőségére hívja fel a figyelmet Fox /1995: 115/ vagy Bakró /1976/.)

Dolgozatomban elsősorban az adott szóképleti terület lexikai struktúrájának vizsgálatát igyekeztem történeti szempontból alkalmazni. Ismert tény, hogy a szóképletben vannak jól strukturált részterületek, azaz olyan lexikális hierarchiák, amelyben a lexémák egy adott vagy megjósolható struktúrát töltenek ki. Igaz, e területek száma behatárolt a szóképlet egészéhez viszonyítva, de etimológiai szempontból fontos, az ún. alapszókinszhez tartozó lexikai csoportokról van szó: rokonságnevek, a növény- és állatnevek rendszere, színnevek, számnévi rendszerek, testrésznevek csoportja stb. Ha a lexikai struktúra felépítésének szabályszerűségeit, hierarchikusságát, és a nyelvi areákon belüli viszonyokat is vizsgáljuk, továbbá, ha a tipológiai kutatások szemantikai tanulságait is figyelembe vesszük, akkor sokkal

rejtettebb összefüggések is felszínre kerülhetnek annál a mindig is alkalmazott, logikus megfigyelésnél, hogy bizonyos lexémák feltételezik más lexémák meglétét.

Ezt is figyelembe véve tettem kísérletet arra, hogy egyes testrésznevek esetében a szakirodalommal ellentétesen módosítsam az adott szóra vonatkozó etimológiai megállapításokat (például **kalma* U, **soja* FU, **pälkä* U, md. *ponda*).

MELLÉKLETEK

A mellékletek forrásai:

1. szemantikai változások a testrésznevek csoportjában
(Wilkins 1996)
2. huasztek testrésznév-meronómia
(Andersen 1978)
3. szerbhorvát testrésznév-meronómia
(Andersen 1978)
4. mordvin testrésznév-meronómia
(gyűjtés Svetlana Motorkina, erza mordvin lektortól, Szegedi Tudományegyetem)
- 5-6. votják testrésznév-meronómiák
(Andrej Mitrošin, déli nyelvjárás)
(Jelena Borisovna Vetrova, déli nyelvjárás)
(forrás: Kádár 1995)
7. vogul testrésznév-meronómia
(gyűjtés a Pétervári Herzen Egyetem vogul anyanyelvű hallgatóitól, 1994)
8. osztják testrésznév-meronómia
(gyűjtés Evdokija Andreevna Nemysovától (kazimi osztják nyelvjárás/ nyelvész,
pedagógus, Szeged 1995)

A 12. sz. melléklet ujjnevei:

mordvin:

Svetlana Motorkina, Szeged, 2000

votják:

Raisa Šklaeva (Kádár 1995)

vogul:

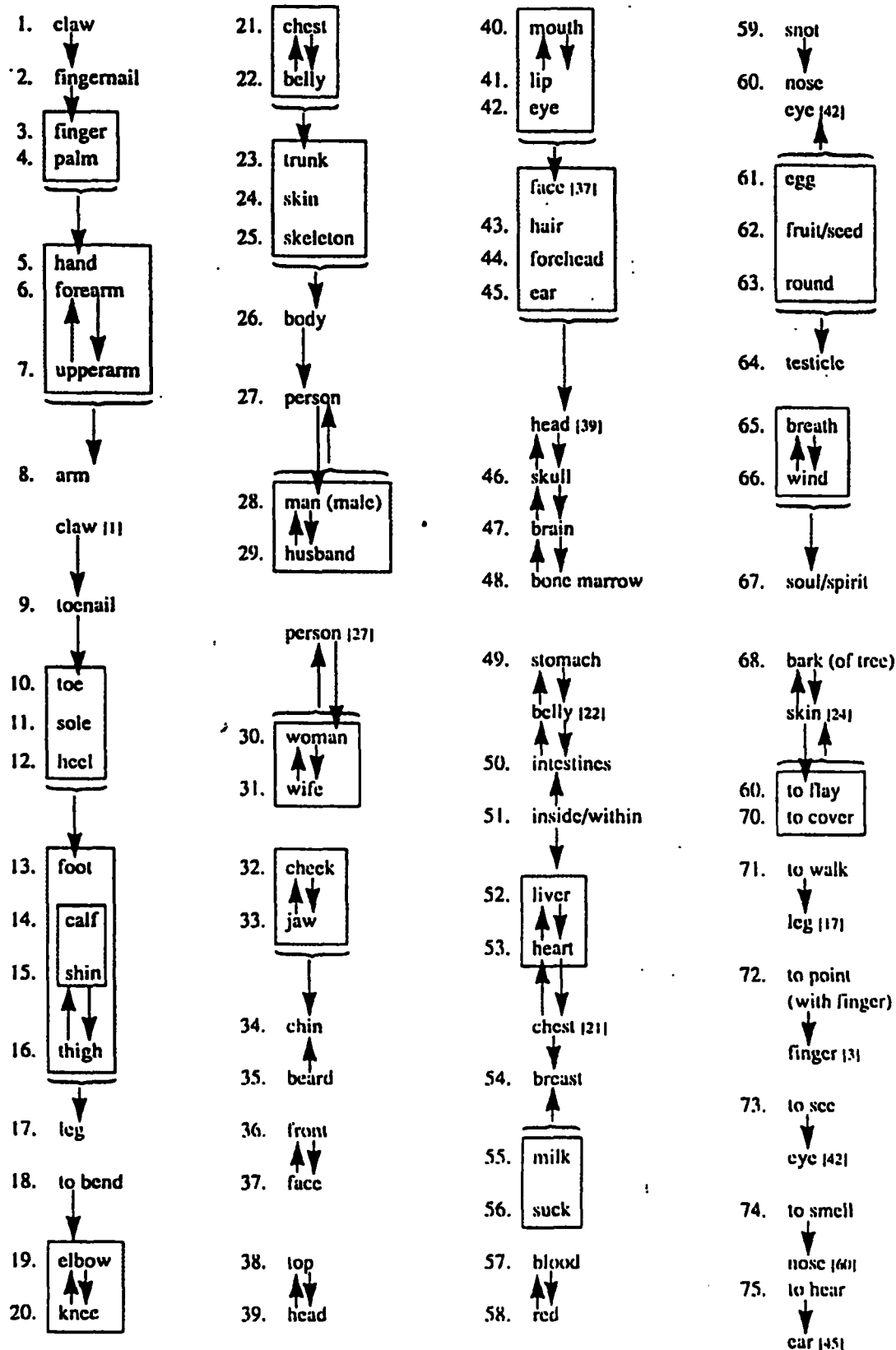
Kaľka Vasilevič, Aneeva, 1994

Raja Partanova, Hanty-Mansijsk, 1994

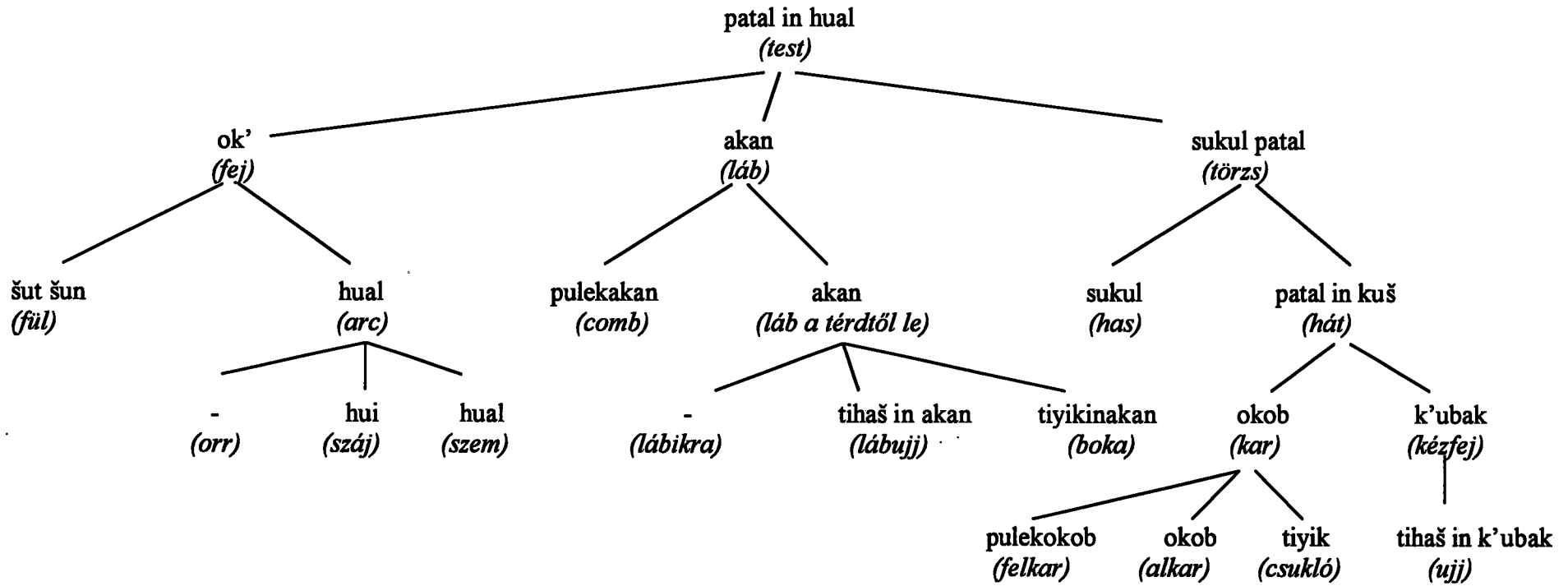
osztják:

Evdokija Andreevna Nemysova, Szeged 1995

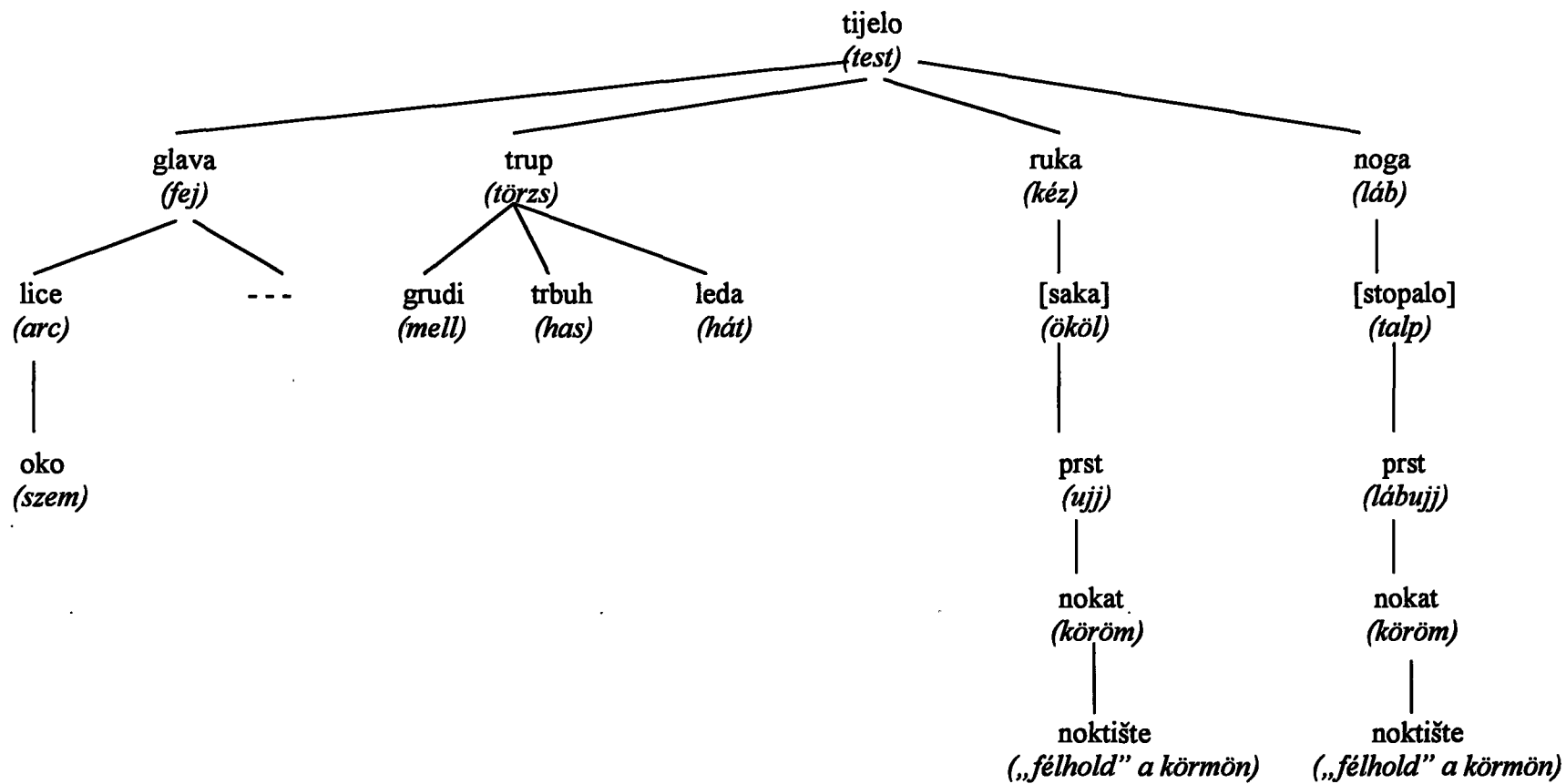
1. sz. melléklet

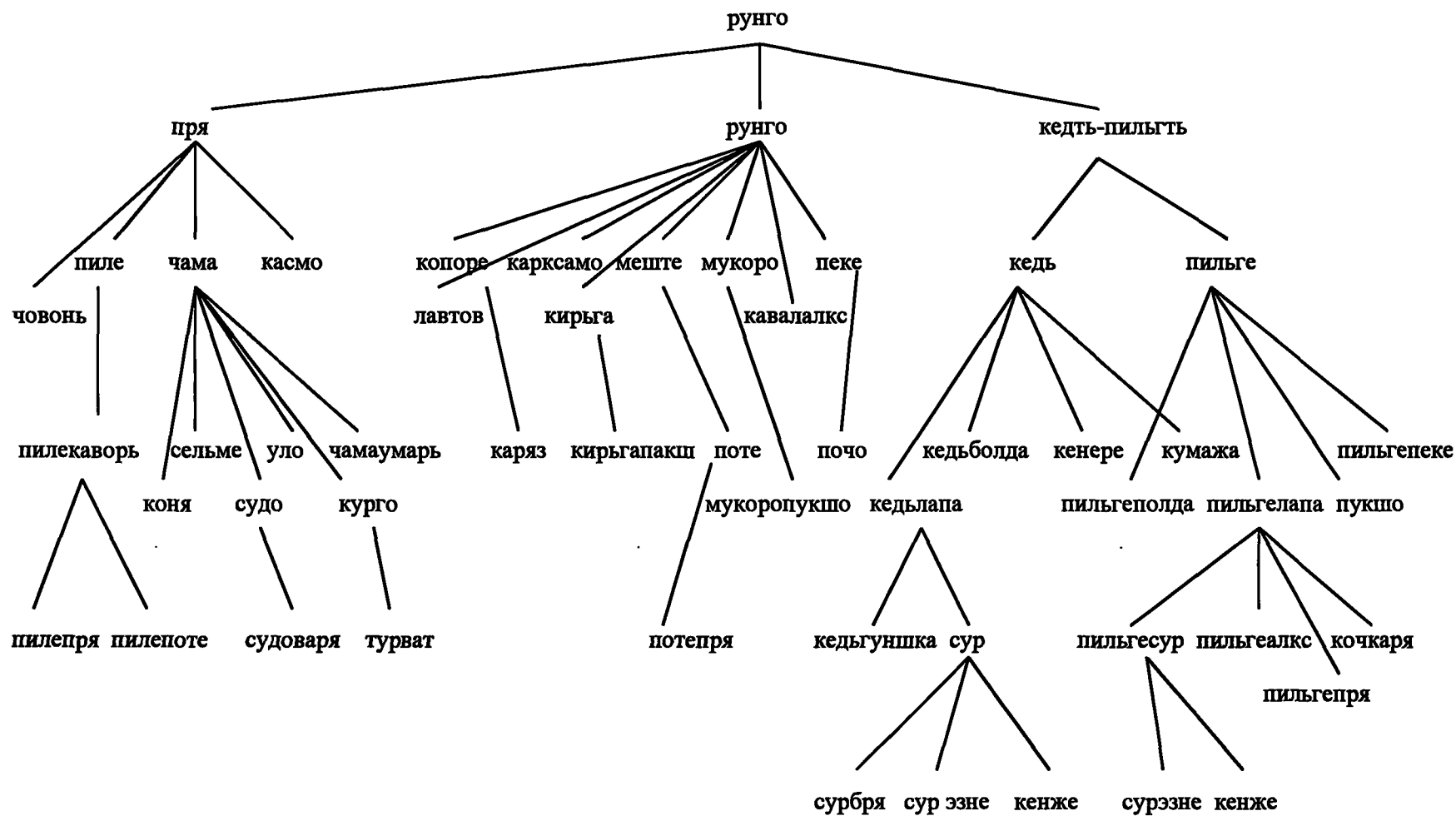
2.sz. melléklet
A huasztek testrésznevek

3.sz. melléklet
A szerbhorvát testrésznevek

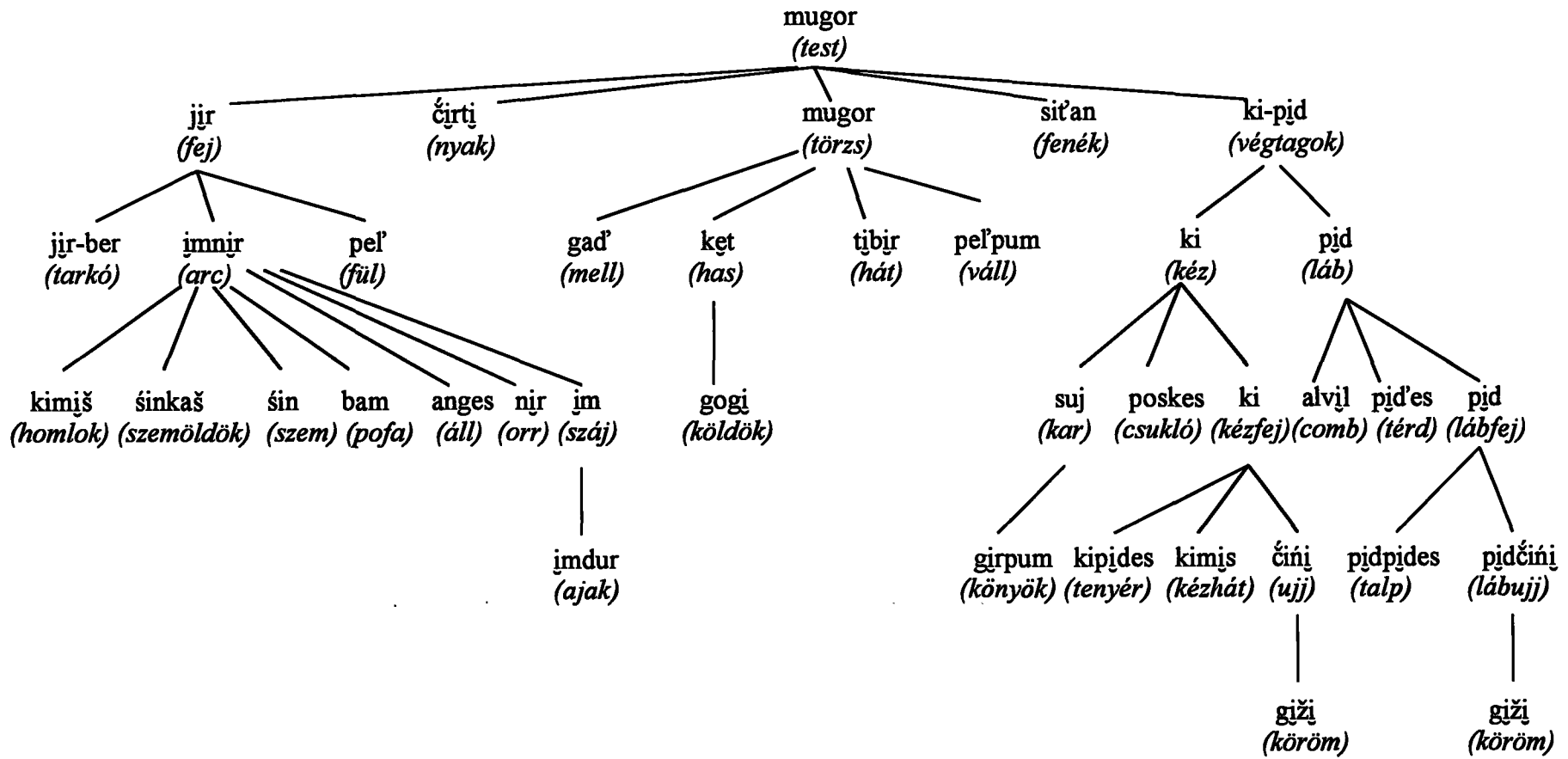

4.sz. melléklet
Az erza-mordvin testrésznevek

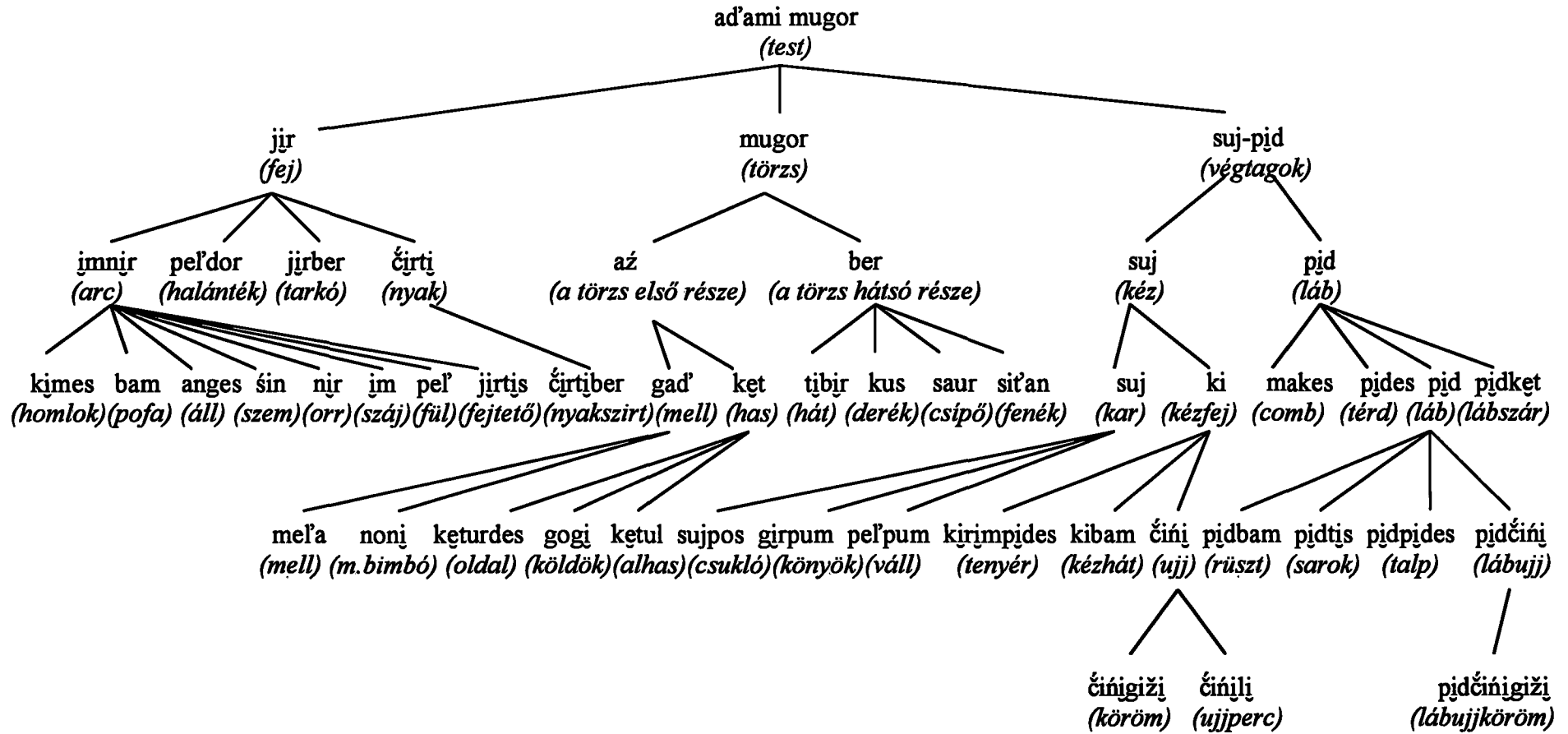

<i>рунго</i>	test, törzs	I.
<i>пря</i>	fej	II.
<i>кедть-пильгть</i>	végtagok	
<i>човонь</i>	tarkó	III.
<i>тиле</i>	fül	
<i>чама</i>	arc	
<i>касмо</i>	fejbúb	
<i>копоре</i>	hát	
<i>лавтов</i>	váll	
<i>карксамо</i>	derék	
<i>кирьга</i>	nyak	
<i>меште</i>	mellkas	
<i>мукоро</i>	fenék	
<i>кавалалкс</i>	hónalj	
<i>пеке</i>	has	
<i>кедь</i>	kéz	
<i>пильге</i>	láb	
<i>тилекаворь</i>	fülkagyló	IV.
<i>коня</i>	homlok	
<i>сельме</i>	szem	
<i>судо</i>	orr	
<i>уло</i>	áll	
<i>курго</i>	száj	
<i>чамаумарь</i>	pofa	
<i>каряз</i>	derék (hátsó)	
<i>кирьгапакш</i>	torok	
<i>поте</i>	mell	
<i>мукоропукишо</i>	fél fenék	
<i>почо</i>	köldök	
<i>кедьболда</i>	csukló	
<i>кедьлапа</i>	kézfej	
<i>кенере</i>	könyök	
<i>кумажа</i>	térd	
<i>пильгеполда</i>	boka	
<i>пильгелапа</i>	lábfej	
<i>пукишо</i>	comb	
<i>пильгепеке</i>	lábikra	
<i>тилепря</i>	a fülkagyló felső része	V.
<i>тилепоте</i>	fülcimpa	
<i>судоваря</i>	orrlyuk	
<i>турват</i>	ajkak	
<i>потепря</i>	mellbimbó	
<i>кедьгуншка</i>	tenyér	
<i>сур</i>	ujj	
<i>пильгесур</i>	lábujj	
<i>пильгеалкс</i>	talp	
<i>пильгепря</i>	a lábfej első (a sarkon kívüli) része	
<i>кочкаря</i>	sarok	
<i>сурбрия</i>	ujjbegy	VI.
<i>сурэзне</i>	ujjperc	
<i>кенже</i>	köröm	

5.sz. melléklet
A votják testrésznevek

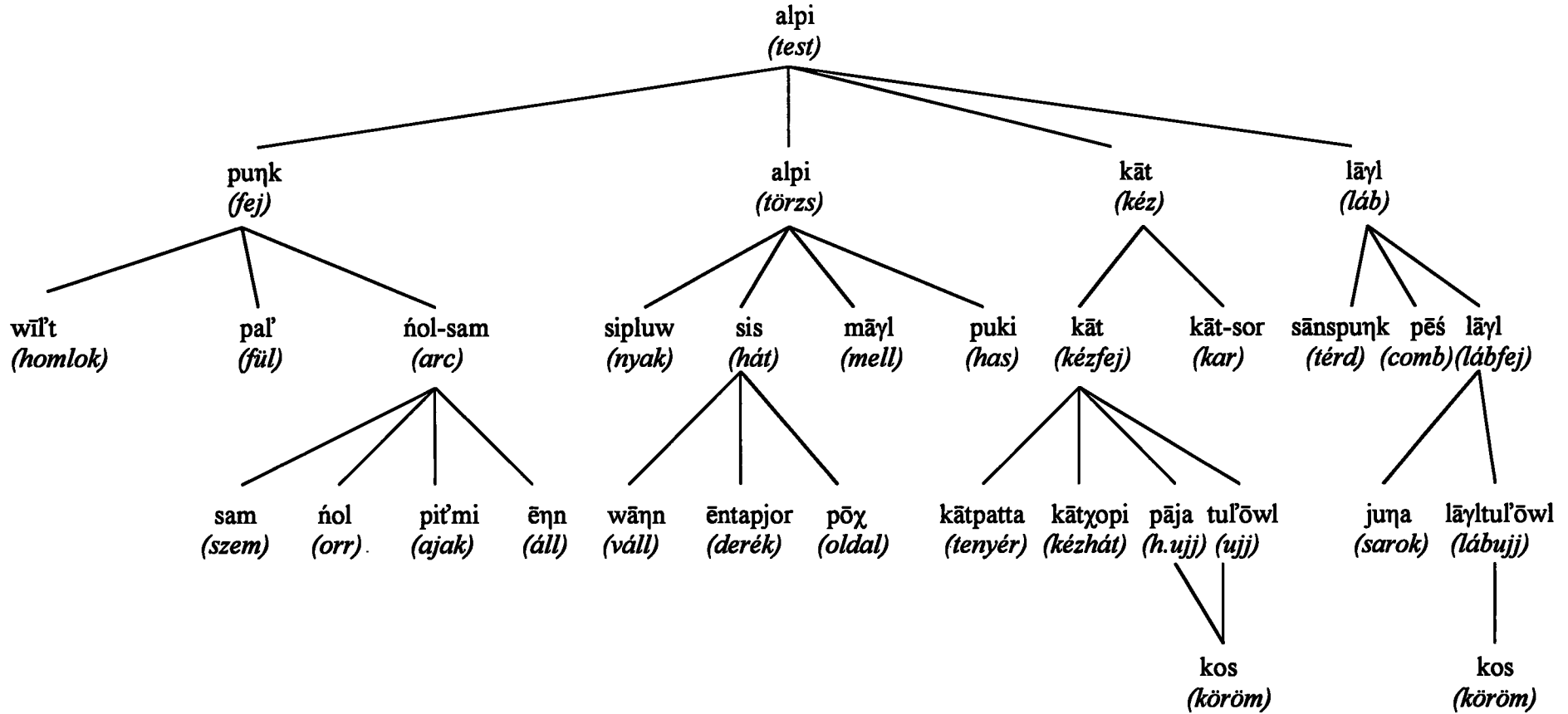

6.sz. melléklet
A votják testrésznevek

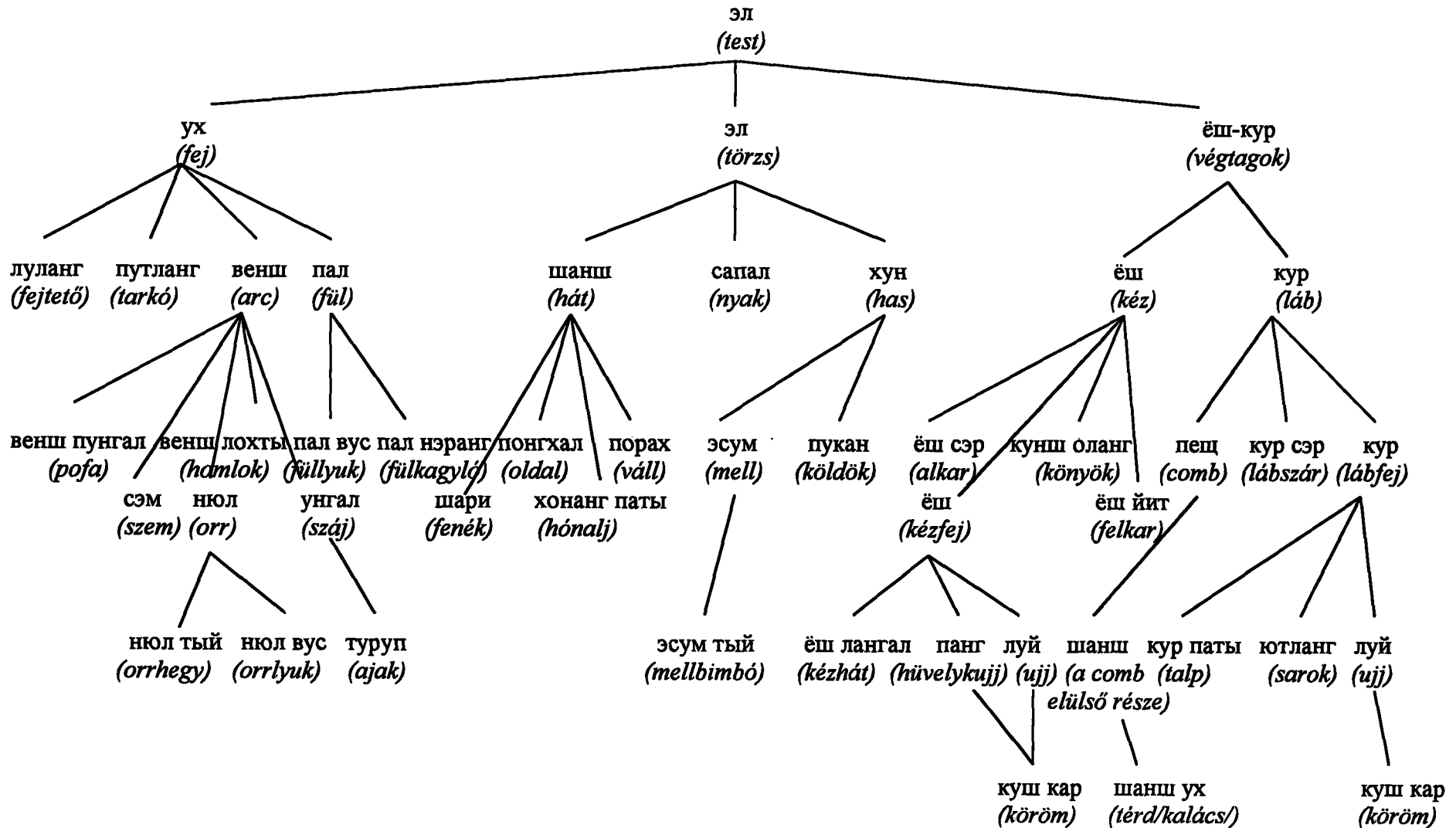

7.sz. melléklet
A vogul testrésznevek

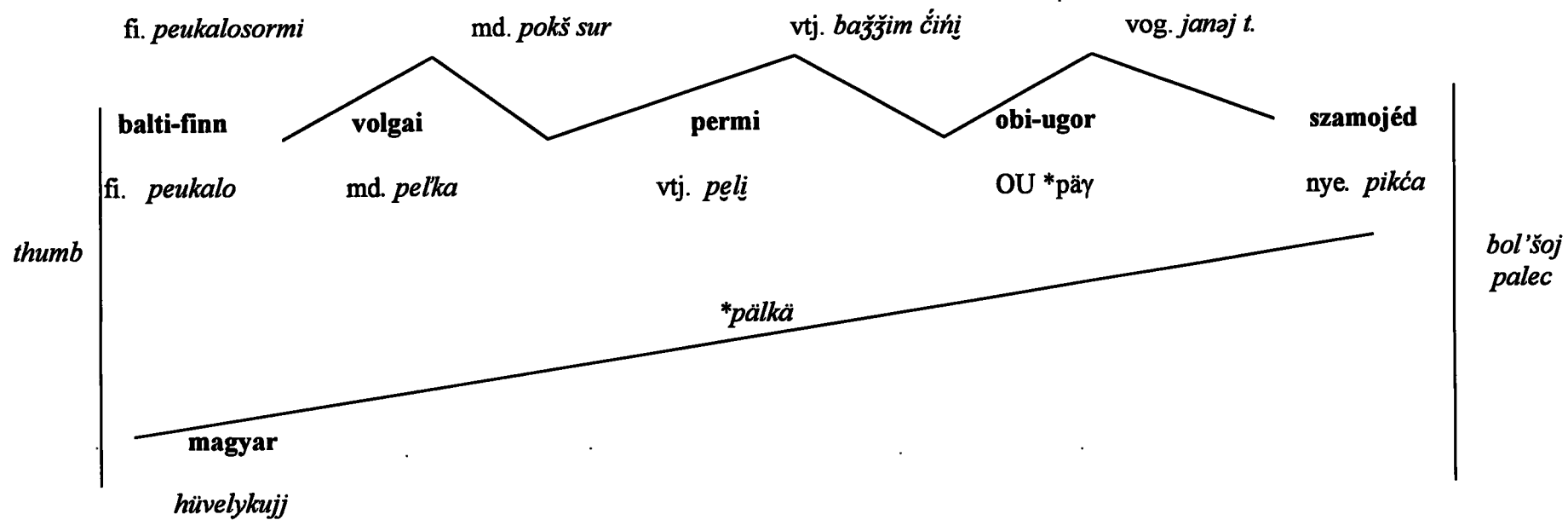
8.sz. melléklet
Az osztják testrésznevek

9.sz. melléklet

10.sz. melléklet

11.sz. melléklet

	balti-finn	volgai	permi	obi-ugor	szamojéd	
	<i>nimetön</i>	md. <i>l'em'teme sur</i>	vtj. <i>himtem činĭ</i>	vog. <i>namtal t.</i>	nye. <i>numžada</i>	
<i>ringfinger</i>						<i>bezymjannyj</i> <i>palec</i>
	magyar					
	<i>gyűrűsujj</i>					

12.sz. melléklet

Az informátorok által használt ujjnevek

mordvin

Svetlana Motorkina erza (27)

<i>peľka</i>	hüvelykujj
<i>ńevťemań sur</i>	mutatóujj
<i>kunška sur</i>	középső ujj
<i>ľemťeme sur</i>	gyűrűs ujj
<i>viška sur</i>	kisujj

votják

Raisa Alekseevna Šklaeva, középső nyelvjárás (36)

<i>peľi</i>	hüvelykujj
<i>voźmaton čĩĩĩ</i>	mutatóujj
<i>šorčĩĩĩ</i>	középső ujj
<i>ńimtem čĩĩĩ</i>	gyűrűsujj
<i>čelĩ</i>	kisujj

vogul

Kaľka Vasiljevič, szoszvai nyelvjárás, Aneeva (50)

<i>janiŷ pāja tul’ōwl</i>	hüvelykujj
<i>taktalan tul’ōwl</i>	mutatóujj
<i>kwoťl tul’ōwl</i>	középső ujj

<i>širχ tul’ōwl</i>	kisujj

Raja Partanova, szoszvai nyelvjárás, Novinskij (22)

<i>pāja</i>	hüvelykujj
<i>ōwəl pāja</i>	mutatóujj
<i>kwoťl pāja</i>	középső ujj

<i>mań pāja</i>	kisujj

osztják

Evdokija Andreevna Nemysova, kazimi nyelvjárás, Kazym (kb.55)

<i>paŋ</i>	hüvelykujj
<i>oľəŋ ľuj</i>	mutatóujj
<i>kutľup ľuj</i>	középső ujj

<i>wušŋa (ľuj)</i>	kisujj

IRODALOMJEGYZÉK

- Aapala, Kristi 1999: Sormet sormien lomahan. *Kielikello* 1999/4:35-40
- Aitchison, Jean 1994: *Words in the mind: an introduction to the mental lexicon*. Oxford
- Andersen, Elaine S. 1978: Lexical Universals of Body-Part Terminology. – In: J. H. Greenberg (ed.): *Universals of Human Languages*, Vol. 3. Stanford, 335-369
- BalVahr = Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П.: *Мансийско-русский словарь*. Leningrád, 1958
- Bakró-Nagy Marianne 1976: Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. *NytudÉrt.* 89: 57-63
- Bartens, Raija 1992: Syrjänisch *lu-šem*. *Rédei-Festschrift*: 49-57, Wien - Budapest
- Beke, Ödön 1957: Finnugor jelentésegyezések. *NyK* 59: 187-194
- Berlin 1973 = Berlin, Brent – Breedlove, Dennis E. – Raven, Peter H.: General Principles of Classification and Nomenclature in Folk Biology. *American Anthropologists* 75: 214-242
- Berlin, Brent – Kay, Paul 1969: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. University of California Press, 1969
- Brown, Cecil H. 1976: General principles of human anatomical partonomy and speculations on the growth of partonomic nomenclature. *American Ethnologist* 3:3, 400-424
- Brown et al. = Brown, C. H. – Kolar J. – Torrey B. – Truong-Quang – Volkman P. 1976: Some general principles of biological and non-biological folk classification. *American Ethnologist* 3:1, 73-85
- Carlson, Charles F. 1990: Semantic Parallels in Uralic and Altaic. – *CIFU-VII-1B*: 229-235, Debrecen
- Chafe, Wallace L. 1970: *Meaning and the Structure of Language*, Chicago
- CIFU-VII = *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Debrecen
- CIFU-VIII = *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Jyväskylä
- Chomsky, A. N. 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge
- Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm
- Cruse, D. A. 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge

- Cygankin – Mosin 1977: Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.: *Эрзянь келень этимологической словарь*. Саранск
- 1998: *Эрзянь келень этимологической словарь*. Саранск
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, 1961-1991
- Eronen, Riitta 1999: Ruumis – elävä? *Kielikello* 1999/1: 37
- EWUng. = Benkő, Loránd (ed.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest, 1992
- Fokos, Dávid 1962: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. *NyK* 61:13-55
- Fox, Anthony 1995: *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*. Oxford
- FUV = Collinder, Björn: *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of Uralic Languages*. Hamburg, 1977
- Gerasimova et al.: Герасимова, Д. В. – Качанова Е. Е. – Сайнахова К. В.: *Хоталакве. Книга для дополнительного чтения в подготовительном – первом классах мансийских школ*. Leningrád, 1984
- Gleason, H. A. 1961: *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York
- Greenberg, Joseph 1966: *Universals of language*. Cambridge
- Greimas, A. J. 1980: *Strukturaalista semantiikkaa*. Tampere
- Hajdú, Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest
- 1989: *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest
- Hakulinen, Lauri 1959: Ruumiin nimityksiä. *Virittäjä* 63/3: 284-191
- HB = A Halotti Beszéd és Könyörgés (1192-95). – In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar Nyelvemlékek*. Budapest, 1977
- Heine, Brend 1977: *Possession: Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge University Press
- Heine, Brend – Reh, Mechthild 1984: *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg
- Honti László 1974: Etimológiai adalékok. *NyK* 76: 369-379
- 1982: *Nordostjakisches Wörterverzeichnis*. Studia Uralo-Altaica 16. Szeged

- 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 1993: *Grammaticalization*. Cambridge
- Hudson, R. A. 1980: *Sociolinguistics*. Cambridge
- Jackendoff, Ray S. 1992: *Languages of the mind: essays on mental representation*.
Cambridge
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*.
Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki
- Kádár, Kriszta 1995: *Az udmurt testrészelnevezésekről*. Szakdolgozat. Szeged
- Kannisto = Kannisto, Artturi kéziratosszótári hagyaték a Turkui Egyetem Finnugor
Tanszékén
- Kay, Paul – McDaniel, Chad K. 1978: The linguistic significance of the meanings of
basic color terms. *Language* 54/3:610-646
- Kenesei, István (ed.) 1989: *A nyelv és a nyelvek*, Budapest
- KESK = Лыткин В. И. – Гуляев Е. С.: *Краткий этимологический словарь коми
языка*. Moszkva, 1970
- Kiefer, Ferenc 1989: A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy* 85: 257-171
- Koivulehto, Jorma 1979: Baltisches und Germanisches im Finnischen: die finn. Stämme
auf -rte und die finn. Sequenz VrtV. *Explanationes et tractationes fenno ugricae
in honorem Hans Fromm*: 129-164, München
- Koski, Mauno 1978: Oliotarkoitteisten substantiivien semantiikkaa. – *Rakenteita*.
Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.12.1978. Turun yliopiston
suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 6: 100-127, Turku
- 1987a: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1. –
Fennistica 8: 25-117, Turku
- 1987b: Leksikaalinen ekvivalenssi ja vastaamattomuus. *Fennistica
festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*: 67-98, Abo
- 1990: Kieltenvälisiä eroja leksikon rakenteissa. – *CIFU-VII* 3A: 126-131
- 1992: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 2. –
Fennistica 10: 135-169, Turku
- KT = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H.: *Ostjakisches Wörterbuch I-II*. Helsinki,
1948

- Kulonen, Ulla-Maija 1996: Etymologie, Lautgeschichte, Herkunft. – *CIFU-VIII V*: 88-92
- Labádi, Gizella – Saarinen, Sirkka 1991: Testrésznevekből képzett igék. *Suomi ja unkari rinnakkain (Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia)*: 99-125, Turku
- 1993: Verbijohdokset ruumiinosien nimistä. *Systeemi ja poikkeama. (Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14.5.1993)*: 76-97, Turku
- Lakoff, George 1986: Women, Fire, and Dangerous Things. In: Craig, Colette (ed.): *Noun Classes and Categorization*: 13-51, Amsterdam - Philadelphia
- Liimola, Matti 1959: Muutamista ugrilaisista sanoista. – In: *Verba Docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959*. Helsinki
- Liston, Jerry L. 1972: The semantic structure of body-part terms in Serbo-Croatian: I. The part – whole hierarchy. – *Anthropological Linguistics* 14:8, 323-338
- Lyons, John 1969: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge
- 1977: *Semantics I-II*. Cambridge
- 1996: *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge. (First published 1995.)
- McClure, E. F. 1975: Ethno-anatomy: The structure of the domain. *Anthropological Linguistics* 17:78-88
- Mikola, Tibor 1976: Hangtan és jelentéstan az etimológiában. – *NytudÉrt.* 89: 209-212
- Mokány, Sándor 1984: Néhány ujjnevünk eredetéhez. – *Néprajz és Nyelvtudomány* 28: 71-85
- Moldanova et al.: Молданова, С. П. – Немысова, Е. А. – Ремезанова, В. Н.: *Словарь хантыйско-русский и русско-хантыйский*. Leningrád, 1988
- Nikkilä, Osmo 1982: Wörter für 'Körper' germanischen Ursprungs im Ostseefinnischen. *Советское финно-угроведение* 18: 251-260
- Nilsson, Torbjörn K. 1993: The Indo-European etymology of Fi. *peukalo* 'thumb'. – *FUF* 51: 189-197
- Norri, Juhani 1998: *Names of Body Parts in English, 1400-1550*. Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia 291. Saarijärvi
- NSS = *Nykysuomen sanakirja* (ed. Matti Sadeniemi), WSOY Porvoo – Helsinki, 1951-1962

- NyK = *Nyelvtudományi Közlemények*. Budapest
- NyudÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések*. Budapest
- ObugrVok. = Honti, László: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest, 1982.
- Ojutkangas, Krista 2000: Ruumiinosannimien kieliopillistumisesta suomessa ja virossa. *Virittäjä* 2000/1:2-22
- Paas. = Paasonen, Heikki: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. LSFU II. Helsingfors, 1926.
- Pajunen, Anneli 1998: Partiaalis-refleksiiviset asennon muutosta ilmaisevat verbit suomen kielessä. *Virittäjä* 1998/3: 330-360
- Pethő, Gergely 1998: A száj szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5: 133-202
- Pléh, Csaba 2000: Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához?. In: Neumer, Katalin (ed.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*: 35-167, Budapest
- Punzsina 1994: Пунжина, А. В.: *Словарь карельского языка*. Petrozavodszk
- Raun, Alo 1982: *Eesti keele etimoloogiline teatmik*, Roma-Toronto
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000: *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest
- Rédei, Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest
1982: Szófejtések. – NyK 84: 221-229
- RombKuz. = Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А.: *Словарь мансийско-русский и русско-мансийский*. Leningrád 1982
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn B. – Gray, Wayne – Johnson, David – Boyes-Braem, Penny 1975: *Basic Objects in Natural Categories*. Working Paper No. 43, Language Behavior Research Laboratory, Berkeley
- Seilenthal, Tonu 1995: Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észtnben, a finnben és a magyarban. *Hungarologische Beiträge* 3:145-151. Jyväskylä
- Senga, Aniko N. 1987: Correspondences between Hungarian and English somatic proverbs with 'leg' and 'foot'. *Ural-Altaische Jahrbücher* (ed. Décsy, Bodorligeti) 59:15-33
- Sipőcz, Katalin 1994: *A vogul nyelv színnevei*. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 3.

Szeged

SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, LSFU XII. Helsinki, 1955-1978

Snell, Bruno 1948: *Die Entstehung des Geistes*. Hamburg

Solovar 1999: Соловар: Соматические фразеологизмы хантыйского языка.

Linguistica Uralica 35: 286-290

SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Helsinki, 1992-

Suoniemi-Taipale, Inga 1996: Ruumis – hahmottamisen lähtökohta. Ruumiinosan nimeen perustuvat partikkelit. *CIFU-VIII V*:198-203, Jyväskylä

Suppala, Ted 1986: The Classifier System in American Sign Language. In: Craig, Colette (ed.): *Noun Classes and Categorization*. Amsterdam - Philadelphia

Šestakov = Шесталов, Юван: *Ма-вум ерыз*. Leningrad 1987

Тег. = Терёкин Н. И.: *Словарь восточно-хантыйских диалектов*. Leningrad, 1981

Tereščenko = Терещенко, Н. М.: *Ненецко-русский словарь*. Moskva, 1965

TESZ = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III*. Budapest, 1967-1976

Toivonen, Yrjö H. 1942: Etymologisia huomioita. *Virittäjä* 1942/1

Tversky, Barbara 1986: Components and Categorization. In: Craig, Colette (ed.): *Noun Classes and Categorization*: 63-75, Amsterdam - Philadelphia

UEW = Rédei Károly (ed.): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, 1986-1988

Ullmann, Stephen 1964: *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford

1966: Semantic Universals. In: J. H. Greenberg (ed.): *Universals of Language*: 217-263, Cambridge, Massachusetts, and London

Ullan, Russel 1975: Descriptivity grading of Finnish body-part terms. *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts* 16

1976: Descriptivity in the domain of body-part terms, *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts* 21

Vasmer (Фасмер), Max: *Этимологический словарь русского языка I-IV*. Moskva, 1964-1973

Velcsovné 1974: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. – *NyudÉrt.* 84

Virtaranta, Pertti (ed.): *Karjalan kielen sanakirja I-V*. LSFU XVI. Helsinki, 1968-1997

VNGY = Munkácsi, Bernát: *Vogul Népköltési Gyűjtemény I-IV*. Budapest, 1892-1921

Wierzbicka, Anna 1996: *Semantics. Primes and Universals*. Oxford – New York

- Wilkins, David P. 1996: Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. In: Durie, Mark – Ross, Malcolm (ed.): *The Comparative Method Reviewed*. New York - Oxford
- WogText. = Kálmán, Béla: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest, 1976
- WogVolk. = *Wogulische Volksdichtung*. Gesamn. u. übers. von Artturi Kannisto, bearb. u. hg. von Matti Liimola. I-VI: MSFOu 101, 109, 111, 114, 116, 134, Helsinki, 1951-1963
- WogVolk. VII = Liimola, Matti – Eiras, Vuokko: *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I-VI*. MSFOu 180. Helsinki, 1982
- WogWört. = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, 1986
- Zubin, David A. – Köpcke, Klaus-Michael: Gender and Folk Taxonomy: The Indexial Relation between Grammatical and Lexical Categorization. In: Craig, Colette (ed.): *Noun Classes and Categorization*: 139-180, Amsterdam - Philadelphia

English Summary

1. In the present study I examine the semantic characteristics of body-part terms in Uralic languages. My aim is to outline a synchronic and diachronic analysis of the words involved, and to examine their position in the structure of the lexical field. Because this semantic domain is often focussed upon in structural semantic and word-semantic studies, these terms have already been thoroughly studied, making it possible to target them for purposes of typological comparison and inference.
Contrastive studies lead us to conclude that the semantic fields of body-part terminology are not equivalent in different languages . In the sub-areas, however, uniform principles lie behind surface diversity. The part of these universal properties may originate from the characteristics of human cognitive processes, others similarities are determined by genetic or areal relations of the languages.
2. The semantic analysis of body-part terminology is in connection with the theory of semantic field and cognitive universalism, and partially with the concept of semantic components and semantic prototypes. The similarity and dissimilarity in the structure of semantic fields in different languages is a widely-studied phenomenon in structural semantic research. The branch of research related to the theory of semantic field was originally characterised by a relativist point of view which also determined the analytical methods used and conclusions drawn by linguists. Research done in recent decades has, however, proven that semantic fields are „ordered’ to a very great extent, that is, particular areas of the lexicon are characterised by similar and therefore predictable properties in various languages. Nowadays, there is a characteristic tendency in contrastive studies in lexicology to analyse the ways in which and to what extent the universal properties of human perception are reflected in the lexicon. This analytic principle, which may be called cognitive universalism, does not focus on the differences in the objective and

cultural environment, but on the relations between linguistic and perceptual categories.

The part of universal properties appearing in the naming and classification of the human body and its parts can be traced back to the common characteristics of human cognitive processes, to that, how human beings percept spatial relations and classify the objects around them.

3. Body-part terms form a well-structured field as far as their lexical structure is concerned.

This lexical structure is primarily characterised by meronymy, although in certain sub-areas we may also encounter hyponymy. Hyponymy is a paradigmatic relation among meanings in which the lower level categories refer to a kind of the upper level category in the lexical system of the horizontally and vertically constructed structure of relations. Meronymy is a lexical system of relations determined by the whole-part relations. Meronymy is a more complex relation than hyponymy. This partially results from the relation between these terms and extralinguistic facts. A hyponymic lexical hierarchy is usually isomorphic with an extralinguistic hierarchy, while in the case of part-whole relations extralinguistic and intralinguistic facts often do not correspond to one another. Meronymy is not an as well-structured lexical system as is hyponymy or taxonomy, which is a sub-type of hyponymy. In a taxonomy, the hierarchal relations of the classes and the relations of the names situated on the same level (co-taxonyms) are clear-cut. Phenomena situated on the same level form identical classes, groups, the structure can be characterised by the number of levels in it. In taxonomic structures, the most important level is the generic level on which we find the basic terms. Meronym lexical hierarchies do not form such regular structures as taxonomies do. Meronym hierarchies only form equivalent levels in sub-areas, and thus do not have a generic level. In spite of this, there are words in meronymic word-fields that display the characteristics of basic terms (mainly from a morphological point of view)

4. In the lexical structure of body-part terminology we find the word 'body' at the top, the starting level as a holonym and all the other body-part terms as its meronyms. According to typological studies investigating body-part terminology, all languages

have a word meaning 'body' (c.f. Andersen); moreover, languages usually employ several lexemes to refer to the human body. According to Wilkins 'body' is diachronically unstable term which is often found to be labelled by the same term as the term for 'skin', 'trunk', or 'person', or is not labelled at all(!). The languages may have separate terms to refer to a living and a dead human body. In the European languages, the living – dead distinction can be considered a basic one in the case of the word 'body', however, this distinction can be achieved in various ways. In the distinction determined by the Latin terms *corpus* – *cadaver*, the main distinctive feature is the [+ANIMATE] or [-ANIMATE] meaning component: e.g. English *body* – *corpse*, German *Körper* – *Leiche*, Swedish *kropp* – *lik*, Russian *telo* – *trup*. We can see that the word meaning 'mortuus' may also have the meaning of 'dead body', e.g. English *the dead*, German *die Toten*, Swedish *den döde*, *avlidne*, Russian *pokojnik*. Some languages use the word 'corpus' polysemously referring both to the living and the dead human body, e.g. Finnish *ruumis*, Hungarian (old) *test*. Summing up, the 'corpus' lexeme of languages refers basically to the living body, but the living – dead distinction may neutralise in the case of 'corpus' lexemes. It can refer to human or animal bodies and its other denotations are frequent in the European languages. The 'cadaver' lexeme is not a member of the lexical structure of the body-part terminology, and it usually refers to humans only. 'Mortuus' is basically the [-ANIMATE] complementary pair of the concept of a living human being and may occur with the secondary meaning 'cadaver'.

The corpus-cadaver-type distinction is not characteristic of the Uralic languages, it is mainly derived forms of the verb 'to die' that occur with a [-ANIMATE] meaning component, thus, the lexemes meaning 'mortuus' are used to mean 'cadaver'. C.f.: Hungarian *test* – *holttest*, *hulla*, Estonian *keha* – *surnu keha*, Erza-Mordvin *rungo* – *kulož*, Moksha-Mordvin *ronga*, *tela* – *kula*, Mari *moɣər*, *tela*, *kap* – *kolešo kap*, Mansi *alpi* – *kholəm*, Khanty *el* – *kālĭ*. If the corpus-cadaver-type distinction is present in a related language, then it is probably the result of some later development. C.f.: Finnish *keho* – *kalmo*, Estonian *laip* 'cadaver', Livonian *liik* 'cadaver', Erza-Mordvin *ulov* 'cadaver', Moksha-Mordvin *lovaža* 'cadaver', Komi *miɣər* – *šoj*, Udmurt *mugor* – *šej*. The late lexicalisation of the 'cadaver' concept

may be the consequence of this concept being absent from the earlier stages of the language.

Studies on the lexical properties of body-part terminology allow us to conclude that the meanings of the 'corpus' lexemes in different languages cannot differ simply with regard to the animate-inanimate distinction. In many languages there are no separate words for referring to the concept of 'truncus', the word 'body' being used to refer to the trunk. Even when there are separate lexemes for naming the body (corpus) and the trunk (truncus), the 'corpus'/'truncus' distinction may be neutralised; it may be done primarily by the 'corpus' lexeme occurring in the sense 'truncus', and it is only the context that determines the choice of meaning, whether the denotation of 'corpus' is the whole body or the trunk only with or without the limbs (e.g. Hungarian *test*, Finnish *vartalo*, Mordvin E *rungo*, M *ronga*, Udmurt *mugor*, Mansi *alpi*, Khanty *el*). The etymology of the word 'corpus' in many languages can be derived from 'truncus' (e.g. Swedish *kroppa*, Finnish *ruumis*), and in the languages in which there are no separate 'corpus' and 'truncus' lexemes, it is 'truncus' that can be considered as the basic meaning of the 'body'/'trunk' polysemy.

5. In the last part of my study I examine a clearly identifiable group of body-part terminology: the words for the finger and toes and – in connection with these – for limbs and its main parts. This area of body-part terminology reveals several interesting phenomena as the types of name can be very various and there can be certain implicational relations underlying different types of name. We have to mention the following observations from typological studies.

The naming of the fingers/toes follows four different patterns in languages: (1) both categories are named by individual basic terms as in English (*finger/toe*) or Finnish (*sormi/varvas*); (2) the same basic term is used in both senses in Serbo-Croatian (*prst*), for instance, (we can also find such examples in certain Khanty dialects, e.g. Kaz. *paŋ* 'Daumen, grosse Zehe', *ľŭj* 'Finger ausser Daumen, Zehe'); (3) separate names are formed from the same word-root in Huastec, for example (*tihaš in k'ubak* 'finger'/ *tihaš in akan* 'toe'); (4) in Hungarian, for instance, the term used for naming the fingers of the hand (*ujj*) is used in a compound with the word *láb* 'leg' to

name the toes (*lábujj*). E.g. Mansi *tula* 'finger' / *lāyəl tula* 'toe', Khanty Trj. J *kör-
əoj* 'Zehe', J *kör-pən* 'grosse Zehe' (*kör* 'leg').

Liston claims that it is a universal fact that languages distinguishing hand and arm, and foot and leg by monolexemes also distinguish between fingers and toes in a similar way, c.f. English *hand/arm* – *foot/leg* – *finger/toe*, but c.f. Russian *ruka* – *noga* – *palec*. This pattern has been observed in several languages but synchronic data from Finno-Ugric languages seems to contradict this claim, e.g. Finnish *käsi* – *jalka* – *sormi/varvas*, Hungarian *kéz/kar* – *láb* – *ujj*. Historical linguistic studies can account for these deviations from the general tendencies. Uralic languages used to name or still use monolexemes for the limbs, in a manner similar to Russian, while the division into hand/arm, foot/leg and finger/toe has occurred in the separate, individual lives of the languages. We can suppose the existence of the word triple **käte* 'hand' – **jalka* 'foot' – **suδə* 'finger/toe' in the proto-language.

In the case of the names of the fingers, we can see that in most languages this semantic field is divided into two parts: the thumb and the rest of the fingers. Where a monolexeme is used to refer to the thumb, the names for the other fingers are compounds containing the word 'finger' as their basic component. Uralic languages belong to this type, too, and thus the situation must have been the same in the proto-language as well. (C.f. U **pälkä* 'thumb' is a problematic etymology because of phonetic difficulties, but in my opinion it should be the subject of new research!) In Hungarian, the name for thumb developed in a different way. The word *hüvelykujj* is an adjectival compound, similar to the other names of the fingers, from the words *ujj* 'finger' and *hüvely* 'case, cover'. In early sources, however, the word often appears as *hüvelyk* only.

Examining the names of the rest of the fingers, we can conclude that the source of the name lies in the position, shape, or function of the finger, but also other factors (e.g.: name magic at the names of ring finger) can play an important role.